

Bekbergenova Mariya
Dosbergenovna

ULIWMA BILIM BERETUĞIN
MEKTEPLERDE ÁDEBIY
DÓRETIWSHILIKTI ÚYRETIW
MÁSELELERI

Tashkent – 2019

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

Bekbergenova Mariya Dosbergenovna

**ULIWMA BILIM BERETUĞIN
MEKTEPLERDE ÁDEBIY
DÓRETIWSHILIKTI ÚYRETIW
MÁSELELERI**

Tálim baǵdarı: 5111300-Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı

**«Tafakkur bo'stoni» baspasi
Tashkent – 2019**

BBK. 83.3 (5 kk)
UDK . 82/821 (kk)
B - 40

Bekbergenova Mariya Dosbergenovna

«Uluwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri» /Joqarı oqıw orınları ushın oqıw qollanba., – Tashkent, «Tafakkur-bo‘stoni», – 128 bet.

Oqıw-qollanba tiykarınan eki bólimnen ibarat. I bólim «Ádebiy dóretiwshilik haqqında teoriyalıq túsinikler» dep atalıp, bul bólimde ádebiy dóretiwshilikke tiykarǵı túsinikler, ádebiy talant, kórkem qıyal, kórkem toqıma, shıǵarma jobası, kórkem shıǵarma jobası, kórken qaharman, obraz hám kórkemlik, kórkem shıǵarma hám kórkemlik, kórkem shıǵarma hám onıń qáǵıydaları iyretiledi. II bólim, «Ádebiy dóretiwshiliktiń bir forması – kórkem awdarmanıń haqqında túsinik, kórkem awdarmanıń qáǵıydaları, kórkem awdarmanıń teoriyası, kórkem awdarma tariyxı, kórkem awdarmanıń ádebiy dóretiwshilikti qalıplestiriwdegi bir forma ekenligi úyretiledi.

Juwaplı redaktor:

Allambergenov Kenesbay

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası, filologiya ilimleriniń doktori, pr ofessor, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıyılıqtıń laureatı

Pikir bildiriwshiler:

Qurambaev Karimbay

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Ózbek ádebiyatı kafedrası, filologiya ilimleriniń doktori, professor, Qaraqalpaqstanǵa miynetini sińgen ilim ǵayratkeri, «Maqtumqulı Piragiy» ordeni iyesi.

Yusupov Qonısbay

Berdaq atındaǵı QMU

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń kandidati, docent; Qaraqalpaqstanǵa miynetini sińgen ilim ǵayratkeri

Oqıw qollanba Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Keńesi 29.08.2017-j. №1 qararı menen baspadan shıǵarıwǵa usınılǵan.

ISBN 978-9943-993-86-0

© «Tafakkur bo‘stoni» baspası, 2019

KIRISIW

«Uluwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri» oqıw qollanbası usı atamadaǵı oqıw rejesine kirgizilgen 5111300-qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi boyınsha bakalavr tálim baǵdarında oqıw atırǵan talabalardı arnap jazılǵan oqıw qollanba bolıp tabıladı. Bul oqıw qollanbada 2 bólimnen turadı.

I bólim «Ádebiy dóretiwshilik haqqında teoriyalıq túsinikler» dep atalıp, bul bólimde ádebiy dóretiwshilikke tiykarǵı túsinikler, ádebiy talant, kórkem qıyal, kórkem toqıma, shıǵarma jobası, kórken qaharman, obraz hám kórkemlik, kórkem shıǵarma hám onıń qáǵıydaları iyretiledi.

II bólim, «Ádebiy dóretiwshiliktiń bir forması – kórkem awdarma» dep ataladı. Bul bólimde kórkem awdarma haqqında túsinik, kórkem awdarmanıń qáǵıydaları, kórken awdarma teoriyası, kórkem awdarma tariyxı, kórkem awdarmanıń ádebiy dóretiwshilikti qalıplestiriwdegi bir forma ekenligi úyretiledi.

Búgingi kún qaraqalpaq ádebiyatı kóp janrlı, bay mazmunlı, ideyalıq hám kórkemlik sapası kún sayın jetilisiip baratırǵan ádebiyat dewge tolıq haqılımız. Ádebiyatımızda iri tulǵalardıń shıǵarmaların basqa tillerge awdarmalanıwı, keń jurıshlıqtıń qızıǵıp oqıwı, oqıwshı qawımına ádebiy–estetikalıq jaqtan zawıq beriwde sóz sheberleri jazıwshı hám shayırlar tárepińen dóretilgen shıǵarmalar tabıslı xızmet etpekte.

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: «Men kóbinese qaraqalpaq doslarına, olardıń ózinen esitken «Ayt, sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan» dep iltimas qılar edim. Sol tarızde men Jolmurza Aymurzaev, Xojabek Seyitov, Tilewbergen Jumanurmatov, Turdımurat Nájumov, Sadiq Nurımbetov, Abbaz Dabulov, keyin ala «Ózbekstan Qaharmanı» degen ullı ataqqı sazawar bolǵan Ibrayım Yusupov, Tólepbergen Qayıpbergenov sıyaqı úlken shayırlar hám jazıwshılardıń shıǵarmaları mene tanısip, qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, hám qádiriyatları, dárt hám ármanları haqqında bay túsinikke iye bolǵanman»¹ dep aytıp ótedi.

¹ Mirziyoyev Sh. Dıyuk kelajogimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Tadqiqot O‘zbekiston, 2017, 208-bet.

O'zbekstan Respublikasining Birinshi Prezidenti I.A.Karimov: «Har bir inson jamiyette o'z orni bilimi, o'zin jamiyeting ajralmas bo'legi dep seziladi»¹ dep atap ko'rsatkenidey, g'arezsizlikke erishkenden keyin elimizdagi bolip o'zgerisler, demokratiyalasiv, janalaniv, xalqimizning milliy miyraslarini qadrlap-qasterlep uyreniv, o'zimizning milliylikimizni belgilov, xalq miyraslarini bolgan bugungi kunning talabi jana teoriyalik fikirlerni payda etivi menen birlikte, jamiyette o'z orni iye bolgan insonlardir, solarning ishinde ko'rkem adebiyatta jas avladi vatan suyivshilik, el-jurtga sadqliq ruwxunda tarbiyalawda olarning qalbini ulivma insoniylik, adangershilik pazivlelardi sindiretugun shigarmalari menen tanilgan shayr-jazivshilarning dorativshiligin uyreniv bugungi kun talabidagi ahmiyetti maslelerden biri bolip tabiladi.

Ko'rkem awdarma teoriyas ham ko'rkem awdarmaning masleleri haqinda bilim ham konlikpelerdi uyretiwge bagishlangan bolip «Adebiyat tariyxı» ham «jahon adebiyati tariyxı» panlerinen alingan teoriyalik bilimlerge tayaniq, ko'rkem awdarma sirlarin uyretedi. Ko'rkem awdarmaning qagiydalari, milliy ozinshenlik, ko'rkem awdarmaning milliy adebiyati jahan xalqlarina tanitirivdagi ahmiyeti, ko'rkem awdarmaning xalq-araliq adebiy baylanislaridagi bir joli ekenligi, ko'rkem awdarmaning rawajlaniv tariyxı ham nizamlilqlari haqinda bilim beredi. Ushu bagdarda berilgen teoriyalik bilimlerni ahmiy jurnista qollaniv menen milliy qaragapq adebiyatining doritpelerini basqa tillerge awdarivdagi adebiyatlaniv koz-qarasinan tallaw jasavdi uyretedi.

«Ushu bilim beretugun mekteplerde adebiy doritvshilikni uyretiv masleleri» — milliy adebiyatlardi bir-birining jetiskenlikleri menen tanitirivtugun, oz-ara qatnastirivtugun, baylanistirivtugun jollaridagi biri ekenligi aniqlaydi.

Ko'rkem awdarma teoriyasi ham masleleri haqinda talivmat, ko'rkem awdarma teoriyasi oz aldina ilimiy taraw bolip XX asirde qalipleskenligi tuvrali tereh ilimiy koz-qarasta tusindirip berivdi maqset etedi. Oning rawajlaniv tariyxı ham nizamlilqlari, ko'rkem awdarmaning tallaw qagiydalari tup nusqaning ko'rkem awdarmanida

jetkerilivi, realistik awdarma, erkin awdarma, sozbe-soz awdarma, milliy ozinshenlikning jetkeriliv masleleri, avtorning jeke individualligining tusiniw masleleri haqinda tereh tusinik beriledi.

«Ushu bilim beretugun mekteplerde adebiy doritvshilikni uyretiv masleleri» paninde qaragapq adebiyatning shigarmalari rus, ozbek, qazaq, turkmen, qirgiz ham basqa tillerge awdarilivi ko'rkem awdarmaning ozgesheliklari, ayriqshalilqlari ham tiykargi nizamlilqlari uyreniledi. Talabalar birinshi kursda «Ushu bilim beretugun mekteplerde adebiy doritvshilikni uyretiv masleleri» paninen algan bilimlerin, adebiy-teoriyalik tusiniklerin jetilistirip, terehlestirip bariv menen 2-3-4-kurslarinda «Qaragapq adebiyati tariyxı» paninin ko'rkem awdarmanida beriliv jollarini uyrenedi. Ushu tiykarda izbe-izlik penen uzliksiz turde ko'rkem awdarmaning maslelerin uyrenivdagi tiykargi bagdarlari belgilip beriledi.

Adebiyatlanivda adebiy dastur adebiyatlarning oz-ara baylanis ham oz-ara hareket etiv problemaning bir bo'legi retinde qaraladi. Adebiyatta miyrasliq barliq waqitta bolip kiyatr, bunisiz rawajlaniv mumkin emes. Biraq adebiy dastur mashqalasi waqitning otivi menen metodologiyalik maslelerding shesheimini talap etti. Ushu baylanisli bir adebiyat erishken ko'rkem oner talibbesin «dayar turinde» basqa adebiyatga otkeriv tasir etiv degendi amlatpavitugun tuvrali I.G.Neupokoeva usingan «adebiy dastur» degen tusinikni qayta qarap shigirvga alip keldi. Bunnan songi izertlewlerde adebiy dastur sintez dep qaraladi, bunda har bir jazivshu haqiyqatliq ko'rkem etip suvretlewge o'zining ulesini qonadi.

Ovsi millette tiyisi bolivma qaramastan ko'rkem adebiyatta har qvli millet adebiyatlarining tariyxı tajiriybesi shatisadi. Basqa adebiyatlarning tasirine baylanisli milliylik problemi hazirgi waqitta jana bagdar aldi.

Adebiyatning milliy ozinsheligi kiyatr, oytkeni ol turmista bolip atir, «xalqning minez-qulqunida», oning takirarlanbas tariyxında, oning qorshap turgan tabiyatta jana albette, adebiyat dastur atugun tilde bar. Soz ugrivdagi qiyin problemalari haqinda, har qvli milliy ko'rkem oner dasturlerining oz-ara

¹ Karimov I.A. XXI asrga intilmoqda. Toshkent. Uzbekiston, 1999. 21-bet.

qaraqalpaq ádebiyatında burın bolmağan ádebiy janrlar, ádebiy baǵdarlar payda boldı. Aytayıq, drama hám proza janrlarınıń qalıplıesiwinde orıs ádebiyatınıń tásiiri ayırıqsha boldı.

Kórkem awdarmalar, ádebiy háptelikler, on kúnlıklar (dekadalar), mushayralar ádebiy tásirler menen baylanıslardıń túrleriniń biri bolıp esaplanadı.

Ádebiy tásirler menen baylanıslarjeke jazıwshılar dóretpesi arqalı kóbirek iske asadı. Misali, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Maqtumquli menen Kúnxoja, Maqtumquli menen Ajiniyaz h. t. b. arasındaqı baylanıslar menen tásirlerdi kóreiwge boladı.

Solay etip qosimtasız, sap halındaǵı «iláhiyda» ózi payda bolǵan ádebiyat yaki jazıwshı bolmaydı. Olar bir-biriniń ótmishtegi hám házirgi dáwirdegi tájriybelerin úyreniw arqalı rawajlanadı. Sonıń ushında ádebiy tásirler menen ádebiy baylanıslar ádebiyattaniw iliminiń úlken bir salası bolıp tabıladı.

Biraq ádebiy tásirler menen ádebiy tipologiyalıq uqsaslıqlar bir-biri menen baylanıssız halda payda bola beriw múmkin. Tipologiyalıq uqsas sotsiallıq jaǵday, uqsas turmis qálpi uqsas ádebiy qubılıslardı keltirip shıǵarıwı múmkin. Misali, áyyemgi lirika, áyyemgi epos hár qiyli xalıqlarda bir-birinen ǵárezsiz rawajlangan. Áyyemgi túrkiy epos penen áyyemgi grek eposındaǵı uqsaslıqlar bir-birinen ǵárezsiz payda bolǵan.

Geroy literaturnogo proizvedeniya. Ádebiy shıǵarmanıń qaharmanı. Kórkem shıǵarmada qatnasatugin adam. Kórkem shıǵarmanıń janrina qaray ol epikalıq qaharman, dramalıq qaharman yamasa lirikalıq qaharmanbolıp bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada qatnasıwshı adamlar bas qaharmanlar hám ekinshi dárejeli qaharmanlar bolıp ta shártli túrde bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada jazıwshı qaharman obrazın, onıń júris-turısın, minez-qulqın, is-háreketin, bir sóz benen aytqanda xarakterin beriw arqalı, onıń basqa da qatnasıwshılar menen baylanısların kórsetiw arqalı jaratadı.

Aruz – Arab, parsi, túrkiy klassikalıq poeziyasında qosıq qurılısınıń keń tarqalǵan bir túri. Aruz – sozilmalı hám qisqa

buwinlardıń qosıq qatarında belgili tártipte awmasıp keliwine tiykarlangan qosıq ólshemi. Aruz qosıq ólshemindegi dawıssız sesler menen tamamlanatuǵın buwinlar sozilmalı, al dawıslı sesler menen tamalanatuǵın buwinlar («O» sesinen basqası) qisqa buwin esaplanadı.

Aruz birinshi mártebe VIII ásirde jasaǵan arab alimi Xalil ibn Axmed tárepińen islep shıǵarılǵan hám tártipke túsirilgen. Aruz arablardan parsi poeziyasına, sońınan túrkiy poeziyaga ótken. Shıǵıstıń ataqlı shayırları Ferdawsiy, Nizamiy, Xafiz, Saadiy, Nawayi, Furqat h. b. aruz ólshemi menen qosıqlar jazǵan. Qaraqalpaq ádebiyatında aruzdı birinshi mártebe Ajiniyaz qollanǵan. Házirgi zaman ádebiyatında aruz qosıq qurılısı I. Yusupovtıń qosıqlarında ushırasadı.

Aruz qosıq qurılısı boyınsha belgili tyurkolog alim Murat Hamraev óziniń bir miynetinde keń hám túsinikli bayan etken.

Aspekt – (Latinsha aspektus – túr degendi ańlatadı). Qanday da túsinikler, máselelerge, qubılıslarǵa belgili bir kóz qaras penen qaraw. Misali, ádebiyattaniw iliminde bir ilimiy máselege hár qiyli aspektten qaraw múmkin. Aytayıq, Berdaqtıń lirikasin janrlıq aspektten, tariyxıy-filologiyalıq aspektten, stil'lik aspektten qarap izertlewjürgiziw múmkin.

Ballada – (Frantsuz ballet sózinen alınıp, ayaq-oyın qosıǵı degendi bildiredi). Ballada da kishkene syujet paydalanıladı, sonıń menen birge shayırdıń jeke sezimleri, ishki keshirmeleri beriledi. Sonıń ushında ballada lıro-epikalıq janrǵa kiredi. Áwelgi balladalar ishqi-muhabbat temasındaǵı xalıq qosıqları tiykarında payda bolıp, ortaásirlik Frantsiyada hám Provansta keń tarqalǵan. Sonıń ala ballada Italiyaga ótip, Oyanıw dáwiriniń tulǵaları Danteńiń, Petrarkanıń dóretpesinde poeziya janrı sipatında qalıplıesedi hám ayaq-oyın, muzika bólimleri onnan túsip qaladı. Uılayınsha ballada sinkretikalıq qásiyetlerinen ayrılıp, tek ǵana poeziya janrı bolıp qaladı.

Ballada janrı barlıq milliy ádebiyatlarda bar derlik, sonıń ishinde qaraqalpaq shayırları da ballada jazıp turadı.

häreket etiw «mexanizminin» özi haqqında, milliy baslamannıñ hám jer júzlik ulıwma adamgershlik baslamannıñ baylanısı tuwralı bolıp otr. Al endi bul tuwralı ádewir jazıldı, dawlar da az bolmadı, biraq bul máseleler ásirrese usı kúnlери buringisnsha mañızlı máseleler bolıp qaldı.

Jaña áwladlardıñ dıqqatın ózine tarta beredi, óytkeni olar «kórkem tvorcestvo aldında jaña baǵdarlar ashıp beredi, ádebıyattı rawajlandırıwdıñ jaña jolların saladı».

Mıyrashlıq hám dástúr problemasını ilimiy úyreniw 30-jıllardan baslanadı. N.Piksanovtıñ jumısı dáslepki ilimiy izertlewlerdiñ juwmaǵı boldı. Sol jazıwshınıñ dástúri hám onıñ tvorcestvosı beljilenetuǵın dástúr – bir qıylı nárese emes. Bizler Pushkin dástúri yamasa Tolstoy dástúri deymiz, biraq usı túsiniklerdiñ hár bir dástúrler sintezi bolıp tabıladı. Ayırım jazıwshılardıñ tvorcestvosınan baslama alatıǵın kórkemlik dástúrleri tuwraǵı óz-ara härekette, jañalanıw hám bayıw protsesinde mudamı shatısırda boladı.»

Z.S.Kedirina milliy ádebıyatlar materialında» tvorcestvomı dástúrler kóz-karasınan úyreniw» múmkin ekenligin dálilleydi.

L.I.Timofeev: «Dástúri dóretiwshilik penen rawajlandırıw kórkem ónerdiñ haqıyqatlıqqa qatnasın ańǵarıwǵa, yagniy óziniñ kórinisin yaki jazıwshınıñ stilin tabatıǵın ayqın formalarđın topardıń kóshiriwge emes, al turmısqa kórkemlik kóz-karas metodına tıykarlanadı...Metodı anaw novatorlıq jol ashıp beredi, sti'di kóshiriw birewdiñ idelarina eliklewge alıp keledi» dep esapladı.

Qaraqalpaq jazıwshılarınıñ shıǵarmaların tallaw protsesinde salıstırıw-tipologiyalıq metod qollanıldı, bul Orta Aziya regionındaǵı xalıqaralıq ádebıyatlarında dóretilgen shıǵarmalardı tañlap alıw imkanıyatın berdi.

Ádebıy mıyrashlıqtnıń ózgesheligin, házirgi zaman qaraqalpaq prozasınıñ estetikalıq, ulıwma qaraqalpaq ádebıyatınıñ estetikalıq jetilisiwın durıs anıqlap alıw házirgi zamannıñ ádebıy protsesiniñ rawajlanıwın bahalaw imkanıyatın beredi.

Ádebıy óz-ara bayıwlardıñ hám óz-ara baylanıslardıñ ózgesheliklerin úyreniw qaraqalpaq ádebıyatınıñ rawajlanıw tariyxın anıqlawǵa hám ádebıy dástúrler problemasınıñ ulıwma nızamlılıqların durıs túsiniwge járdem etedi.

I BÓLIM. ÁDEBIY DÓRETIWSHILIK HAQQÍNDA TIYKARǴI TÚSINIKLER

Tema: Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebıy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri pániniñ maǵseti hám wazıypalari

Jobası:

1. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebıy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri páni haqqında túsinik.
2. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebıy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri pániniñ tariyxı.
3. Ádebıy talant, kórkem qıyal, kórkem toquma

Temanniñ maǵseti: Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebıy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri pániniñ payda bolıwı hám rawajlanıwı, úyreniliw ózgeshelikleri haqqında túsinik beriwden ibarat.

Temanniñ wazıypalari: «Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebıy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri» – milliy ádebıyatlardı bir-biriniñ jetiskenlikleri menen tanıstıratıǵın, óz-ara qatnastıratıǵın, baylanıstıratıǵın jollarđın biri ekenligi anıqlaydı. Kórkem awdarma teoriyası hám máseleleri haqqında tályymat, kórkem awdarma teoriyası óz aldına ilimiy taraw bolıp XX ásirde qalıpleskenligi tuwralı tereń ilimiy kóz-qarasta túsindirip beriwdi maǵset etedi.

Tayamısh túsinikler: Ádebıy dóretiwshilikke tiykarǵı túsinikler, ádebıy talant, kórkem qıyal, kórkem toquma, kórkem shıǵarma hám omıń qaǵıyǵaları ıyretiledi.

1. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebıy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri páni haqqında túsinik

Qaraqalpaq ádebıyatınıñ rawajlanıw tariyxı hár qıylı ádebıy dástúrlerdiñ bolǵanlıǵın kórsetedi. Óziniñ qalıplesiwın qaraqalpaq ádebıyatı fol'klordıñ dástúrlerine, XVIII-XIX ásirlerdegi shayıwlardıñ dóretiwshiligine, basqa millettegi ádebıyatlardıñ

tájiriybesine súyendi. Folklorlıq yamasa milliy klassikalıq dástúrdıge jas ádebıyattın hám basqa xalıqlardıń turmısı hám dóretiwshiligi menen óz-ara baylanıslar arqalı oǵan kelip atırǵan basqa millet tájiriybesiniń roli hám áhmiyeti haqındaǵı másele tezletip rawajlandırıwdıń dawlı máseleleriniń biri bolıp tabıladı.¹ Ádebiy rawajlanıw – bul dóretiwshilik tájiriybeni ózlestiriwdiń, qayta qarap shıǵıwdıń hám baytıwdıń ishki nızamlı, izbe-iz hám qıyın protsesi, hár bir ayırım jazıwshı ele tolıq anılamagan ádebıyat adamzat iyelegen tájiriybege súyeniwi tiyis, biraq sonıń menen bir waqıtta «milliy ádebıyat hár qıylı tásirlerdiń biriden payda bolǵan qosındısı emes».

Akademik N.I.Konrad bılay dep jazdı: «Hár qıylı xalıqlarda bir qıylı ádebiy qubılıslardıń payda bolıwında hám rawajlanıwında ádebiy baylanıslar belgili bir rol atqarıwı múmkin, biraq bunday qubılıslardıń payda bolıwı ushın baylanıslardıń bolıwı ulıwma minnetli emes».

Hár qıylı xalıqlardıń jámiyetlik-tariyxıy hám mádeniy rawajlanıwdıń sol bir basqıshına kiriwı hám usı rawajlanıw kórinip atırǵan formaldıń bir qıylı ádebıyatlardıń payda bolıw ushın sheshiwshi shárt bolıp tabıladı. Hár bir jańa jámiyet eski jámiyetten belgili bir tájiriybeni ózlestiredi, jańa jaǵdaylarda onıń túrin ózgetedi. «Orta Aziya hám Qazaqstan regionlarınıń xalıqları eski jámiyetten ruxıy baylıqtı aldı, sonıń tiykarında óziniń jańa mádeniyatın dúzdi».²

Áyyemgi túrk hám Orxon-Enisey jazıwları boyınsha pikir júritip qaraganda túrk tilles xalıqlarda áyyemgi waqıtlardan berli sóz óneriniń rawajlangan dástúri bolǵan. Hújjetli dáliller tiykarında ilimpazlar «túrk xalıqlarında bir neshe ásir dawam etken ulıwma ádebiy dástur bolǵan. Kórkem mádeniyatın usı rawajlangan dástúri túrk tilles xalıqlardıń, sonıń ishinde qaraqalpaqlardıń da kórkem miyrasına qosılǵan».

«Óziniń kóp ásirlik tariyxında ádewir pátli hám qayǵılı waqıyalardı basnan keshirgen, bir qatar tariyxıy sebeplerge

baylanıslı úyrenisken hám ata - babaların qábirlerin bir neshe taslap kóship ketiwge májbúr bolǵan qaraqalpaq xalqı jańa jerlerden jaqsı turmıs izlese de áwladlar ushın materiallıq mádeniyatın ullı esteiliklerin saqlay almadı. Biraq ol óziniń ruxıy mádeniyatınıń kúta bay gáziynesin – tamırların tereńge sozǵan awız eki kórkem shıǵarmalardı puxtalıq penen saqlap hám usı kúnlerge jetkerdi.

Qaraqalpaq fol'klorında epikalıq janlardıń bay dástúrleri bar. Buǵan qaharmanlıq anızlar, liro-epikalıq, tariyxıy qosıqlar, poemalar, ertekler hám xalıq legendaları, timsallar kiredi.

Qaraqalpaqlarda jazba ádebıyattıń dáslepki formaları, dep jazdı ádebıyatshı S.Bahadrova, haqıyqıy adamlar hám tariyxıy adamlardıń qásiyetleri tuwralı jazılǵan tariyxıy qosıqlar menen birge payda bolǵan».

Jazba ádebıyatta tolǵaw dástúrleri Jiyen jirawdıń dóretiwshiliginen rawajlandı. Tolǵaw elementlerinen ol tariyxıy poema dóretken. Xalıq realizmi onıń «Posqan el» poemasında paydalanılǵan. XIX ásirde baslap tariyxıy jaǵdaylarǵa sebepli áyyemgi Xorezm mádeniyatı, Shıǵıstıń klassikalıq jazba ádebıyatı qaraqalpaq baqsı-jirawlarınń jeke dóretiwshiliginin qalıplesiwine ádewir tásir tiygizdi. «Shıǵıs xalıqlarınıń mádeniyatlarınń jaqınlıǵı, milletler aralıq hám regionallıq baylanıslar, eski túrk tilindegi poeziyanıń keńnen tanılıwı – bulardıń barlıǵı mádeniyatlardıń baylanıslarına hám óz-ara tásir jasawına járdem etti.

Qaraqalpaq ádebıyatında shayır qıssaxanlar XIX ásirde ekinshi yarımında payda boldı. Qıssaxanlardıń kórkem óneri qaraqalpaq fol'klorına da, jazba ádebıyatqa da tereń tásir jasadı. Qıssaxan ulıwma shıǵıslıq kitap stilin qaraqalpaq xalıq qosıqları tiykarında qalıplesken jazba poeziyaga, xalıqtıń kórkem ónerdi anılawına jaqınlastırdı. XIX ásirde klassik Nawayınıń Nizamiydiń, Maqtımqulınıń shıǵarmaları da qaraqalpaqlardıń arısına taray basladı.

XIX ásirde ádebıyatınń jámiyetlik-siyasiy ideyaları XVIII ásirdegi xalıq shayırları shıǵarmalarınń ideyaları menen ástúrtiginde ádewir tereńlesip ketti. Jiyenniń «Posqan el»

¹ Хализев В.Е. «Теория литературы». Москва, «Высшая школа», 1999. С. 18.

² Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. Под редакцией Л.В. Чернец. Москва, «Высшая школа», 2000. С. 35.

poeması áhmiyetli waqya kartinasın tolıq mazmunlı súwretlese de, ol tariyxıy qaxarmannıń naǵız obrazın dóretpedi. XIX ásirin ádebiyatına jańalıq kirdi: tariyxıy jaǵday menen bir qatarda onda tariyxıy qaharmannın obrazi da súwretlene basladı (Amangeldi, Ayos biy, Ernazar alakóz).

Kúnxojanın, Ájiniyazdın Berdaqın, Óteshtin shıǵarmaları fol'klordı qayta tikledi, onıń ideyalıq-estetikalıq baǵdarın hám janrlıq-stilistikalıq ózgesheliklerin qabıl etti. «Fol'klorlıq janrlar ádebiy shıǵarmalarda jańa sapaǵa iye boldı. Sonın menen bir qatarda fol'klorlıq syujet jańa oy-pikir alıp keliwshi kórkem dástúr sıpatında ádebiyatqa kirdi. Kúnxojanın ómiri hám dóretiwshiligine baylanıslı prozalıq gúrrinler shayırdın dóretiwshiligi arqalı qaraqalpaqlardıń kórkem sóz ónerine kirdi»

Qaraqalpaq ádebiyatı lirik shayır Ájiniyazdın payda bolıwı menen jańa kórkem bálentlikke kóterildi. Ol óz dáwiri ushın sawatlı adam bolǵan edi, medreseni pitkeren, arab tilin bilgen. Bul oǵan Shıǵıstın klassikalıq dástúrin qaraqalpaq ádebiyatına engiziw imkaniyatın berdi. Ájiniyaz Nawayın, Fizuliydın, Maqtınqulın shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı, solardıń tásiiri astında óziniń shıǵarmaların dóretti hám olardı qayta islep shıqtı.

Ájiniyaz dóretken «Bozataw» poemasında bizler kitap, shıǵıstın klassikalıq hám fol'klorlıq dástúrlerinin sintezin tabamız. «U'sh dárekteń jazba ádebiyatta jańa janr payda boldı – bul tariyxıy poemannıń óz aldına bir tipi edi. Ol 1858-1859-jıllardaǵı Qonrat kóterilisine, Orta Aziya xalıqların tariyxındaǵı kútá úlken waqıyaların birine baǵıshlandı.

Poema waqıyaları bayanlawda qaraqalpaq xalqın epikalıq dástúrin basshılıqqa aladı, biraq gúrrin etiwdin shıǵıs prozalıq dástúri menen de baylanısqan. Bunda xalıq hám onıń qayǵılı jaǵdayı qaharmanlıq dástanlardagıday bunda da bas orındı iyeleydi. Poema lirikalıq qosıqlar – xoshlasıw stiline jazılǵan, fol'klorda bul kútá taraǵan janr.

Berdaqın dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiyatın tariyxında jańa, ayırıqsha bet ashıp berdi. Shayır Jiyen, Kúnxoja, Ájiniyaz baslap bergen jazba ádebiyat dástúrlerin hám sonın menen bir

waqıtta Shıǵıstın filosofıyalıq-didaktikalıq poeziyasın dástúrlerin dawam etti.

Qaraqalpaq ádebiyatında Berdaq birinshi ret tariyxıy adamlardıń fol'klorlıq «portretleri» tiykarında olardıń kórkem obrazların dóretti. Berdaqın tariyxıy haqıyqatlıqtı súwretlewi xalıq dóretiwshiline jaqın. Ol ótmish tuwralı ulıwmalastırılǵan maǵlıwmatlar beredi, onıń qaharmanlıqların obrazları giperbolastırılǵan. Xalıq awızında aytılıp júrgen anız sózlerdi, legendalardı jıynap, Berdaq qaraqalpaqlardıń kelip shıǵıwın bayan etetuǵın «Shejire» dástanın dóretti.

Shıǵıs klassikasın dástúrinde Berdaq óziniń eń jaqsı shıǵarmaların biri – «Aqmaq patsha» dástanın dóretti.

Xalıq erteqlerinin motifleri dástanga tiykar etip alınǵan. Eger bir ilimpazlar «Aqmaq patsha» dástanı «Malika hám Zuxra», «Malika hám Diloram» sıyaqlı shıǵıstın kitap dástanları stiline jazılǵan dese, al basqa bir alımlar Berdaqın dástanı óz aldına bir shıǵarma, onda fol'klordın tásiiri ulıwma joq dep kórsetedi.

Dástan sózi fol'klordan kelip shıqqan. Bir ilimpazlar «eski qosnalar» tariyxıy haqıykatlıqtı usınday tolıq súwretley almaydı dep esaplaydı.

«Aqmaq patsha» dástanın klassikalıq qıssadan ayırmashılıǵı mine usınan ibarat. Al basqa bir alımlar «Aqmaq patsha» dástanın dóretiwde dástan dástúrinin tásiirin pútkilley biykarlaw qıyın dep esaplaydı. Bunda tastıyqlanǵan dástan dástúrinin barlıq nuqanları buzılǵan hám fol'klorlıq hám ádebiy dástúrler arasında jańa, aralıq dástúrler dóregen.

Berdaq dástanın xalıqlıq hám kitap shıǵarmaların tiykarǵı ayırmashılıǵı bas qaharmanlardı tańlap alıwdan ibarat. Dástanlardın háreket etiwshi adamları – shaxlar, xanlar, olardıń ulları, qızları. Xalıqtan shıqqan adamlar miyrimsiz patshaǵa qarsı qoyılǵan. Shayır atap aytqanda usınday adamlardı, olardıń joqarı ádebiy-kramlı qasıyetlerin, adamgershiligin maqtaydı.

Fol'klorlıq dástúr Berdaq dástanında unamlı hám unamsız qaharmanlardı súwretlew ózgesheligin, olardı ashiqtan-ashıq qarsı qoyıw usın belgilep berdi. Dástan dástúriy baslama menen bastanadı, onda xalıqtın tariyxı haqqında, shayır haqqında,

shıgarmanın qalay dóretilgenligi haqqında ayıladı Auditoriyani tayarlawshı bul usıl áyyemgi túrk jazba esteliklerinenkelip shıqqan.

Dástan qaraqalpaqlardıń Rossiyaga qosılǵanнан keyin, xannıń jawızlıǵına qarsı posqan hám xorlangan adamlardıń huqıqların qorǵawǵa baǵdarlangan progressiv ideyalar payda bola baslaǵan waqıtta jazılǵan.

XIX ásirdegi qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń bunnan keyingi wákilleri Ótesh, Omar, Qulmurat, Annaqul, Begjan, Sıdıq, Abdıqádir, Qudaybergen, Qazaqbay hám basqalar jazba qaraqalpaq ádebiyatı erisken dástúrlerdı dawam etti.

XIX ásirdeń aqır XX ásirdeń basında qaraqalpaq xalqınıń tariyxında, sotsiallıq hám ekonomikalıq turmısında, mádeniyatında qaraqalpaqlardıń 1873-jılı Rossiyaga iqtıyarlı qosılıwına baylanıslı ózgeris júz berdi. Rossiyanıń progressiv tendentsiyaları xalqıń sotsiallıq – ekonomikalıq hám mádeniy turmısına ádewir tásir jasadı.

Miynetkesh alamanlar turmısta júz berip atırǵan ózgeristi qızıǵıwshılıq penen qabıl etti. Shayırlar Ótesh, Qorazbek (qıssaxan) shıǵarmalar jazıp, bularda rus xalqınıń aqlı, talantı jırlandı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń dáslepki wákilleri bolǵan A.Muwsaev hám S. Májytov ózleriniń dáslepki shıǵarmaların usı dáwirde jaza basladı. Olar tiykarınan XIX ásirdegi shayırlar Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Óteshtıń poetikalıq dástúrlerin dawam etti. Shayırlardıń shıǵarmaların realizm tereńlesti.

2. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri pániniń tariyxı

XX ásirdeń basında qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy baylanıslar kúsheye baslaydı. 1909-jılı belgili shayır, XX ásirdegi ózbek ádebiyatınıń wákili Muhammed Shárip Sufizade Qonıratqa keledi. Ol qaraqalpaq tınlawshılarna ózbeklerdeń aǵartıwshı shayırları Muqimiy, Furqatıń hám basqalardıń shıǵarmaların tanıstıradı

Muqimiy, Furqat, Axmed Donish, Behbudiy ózbek aǵartıwshı ádebiyatınıń baslawshıları bolıp tabıladı. Bunıń payda bolıwı hám rawajlanıwı oǵada úlken tariyxıy áhmiyettegi waqıyaga – 1905-jılı birinshi rus revolyutsiyasına tıǵız baylanıslı boldı hám sonıń menen birge demokrat shayır Furqatıń dóretiwshiliginde ásirde ayqın kózge túsken progressiv ideyalıq-estetikalıq dástúrdiń bolıwı menen de ádewir dárejede belgilendi.

Rus ádebiyatı Furqatıń dóretiwshiligine ádewir tásir jasaydı: bular rus ádebiyatınıń aǵartıwshı realizmi ushın tán bolǵan belgiler, kórkemlik penen súwretlewdiń hújjetli sarraqlıǵı, demokratiyalıq ideyalar onıń shıǵarmalarında kórinip turadı, Furqat - hár qıylı eki dáwirdeń ádebiyatların wákili. Onıń dóretpelerinde ózbek klassikalıq poeziyasınıń hám aǵartıwshı-demokratiyalıq ádebiyatıń dástúrleri saqlangan.

Furqat ózbek ádebiyatına ayqın tariyxıy turmıs shınlıǵınıń qubısların súwretlew usılın kirgizdi. Demokratiyalıq ádebiyat realizminiń ózgesheligi Furqat shıǵarmalarında belgilendi. E.A.Karimov ózbek ádebiyatında realizmniń rawajlanıwın izetley otırıp, Evropa tipindegi rus mádeniyatı hám ádebiyatı bilimderdi taratıw dáreǵi boldı degen juwmaqqa keledi. Óz kezeginde Frantsiya entsiklopediyashıları hám aǵartıwshıları Kussu, Volter, Monteske, Didro, Reynal, Marse rus aǵartıwınıń dáreǵi bolǵan edi. Solay etip, ózbek aǵartıwshı ádebiyatınıń wákilleri ǵana emes, al solar arqalı solardıń dóretpeleri arqalı rus hám Evropa mádeniyatları da qaraqalpaq demokratiyalıq ádebiyatına tásir jasadı. Bul qaraqalpaq, ózbek ádebiyatların rus hám Evropa ádebiyatları menen anagurlım tereń, qıyın tariyxıy baylanısların, jer júzlik ádebiyatıń kórkem jenisleriniń óz aldına bir sintezin, atap aytqanda «batis-shıǵıs» sintezin kórsetedi.

Ádebiy baylanıslardıń dárekleri ózbek demokratiyalıq ádebiyatınıń taǵı bir wákili Behbudiydıń dóretiwshiliginde súwretlengen. Onıń «Áke óltiriwshı» draması Fonvizinniń «Medokol» komediyasınıń tikkeley tásir astında jazılǵan. Fonvizinniń komediyası menen baylanıs dramasınıń atamasın rus tiline dáslepki awdarıwda sawlelendi.

Rus hám ózbek ádebiyatlarınıń usı eki shıǵarmanı arasındaqı ayrımashılıq úlken ekenligi ayqın túsínikli. Fonvizin XVIII ásirdeń aqırında ruslardıń dvoryanlıq jámiyetin súwretleydi, al Behbudiy XX ásirdeń basındaǵı Túrktan turmısınıń kartinaların súwretleydi. Sonday-aq olarda dóretiwshilik ózgeshelikler de bar biraq bilim taratıwshılar mádeniyatsızlıqqa júrgizgen gúresti súwretlew usı p'esarlar ushın ulıwma bolıp tabıladı. «Nedorosl» komediyasınıń hám «Áke óltiriwshi» dramasınıń unamsız hám unamlı personajlarında ulıwma tipologiyalıq belgiler bar.

«Adamnıń sotsiallıq tájiriybesin tallaw, izertlew hám súwretlew, adamnıń hám jámiyettiń óz-ara jámiyetlik qatnasıqların, sonday-aq jámiyettiń óziniń dúzilisin úyreniw hám súwretlew realistik metodtıń, onıń jan dúnyasınıń máńisin, onıń soǵar júreǵin quraydı», dep jazdı B. Suchkov.

XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında demokratiyalıq tendentsiyalar kúsheyedi, bular XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń dóretpelerinde payda boladı. Shayırlar Gúlmurat hám Sarıbaylardıń shıǵarmalarında simvolikalıq qosıqlar hám tımsallar payda boladı.

Qaraqalpaq jazba poeziyasında simvolikalıq qosıq birinshi ret Kúnxojanıń shıǵarmalarında payda bolǵan. Onıń «Aq qamıs» qosıǵında suwda solatıwın qamıstıń obrazi arqalı samaldan qaltırıp hám shiriytuǵın qamıstıń obrazi arqalı xalıqtıń awır turmısın kórsetti. Gúlmurat shayırdıń «Qayrawdǵı jalǵız ǵaz» shıǵarmasında tap usınday realizm simvoli súwretlew arqalı tereńlestirilgen. Qosıqta basqa ǵazlardı shaqırıw ushın ańshı tusawlap qoyǵan jekke ǵaz tuwralı bayan etiledi. Aspanda ushıp baratırǵan ǵazlar toparın kórip bul ǵaz olardı qattı ses penen shaqıra baslaydı, al olar ǵazdın qasına kelip qonǵan waqıtta ańshı olardı atıp aladı. Shayırdıń xızmeti mınadan ibarat, ol haqıyqı fakt arqalı kórkem juwmaq shıǵaradı, jámiyettiń klasslıq sıpatın ashıp beredi. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında kórkem haqıyqatlıq hám turmıs shıǵarmanı shıǵarmalarda saykes keledi dewge boladı. Bul dástúr Qulmurat shayırdıń shıǵarmalarında ushırasadı.

Onıń «On toǵız» dep atalatıwın tariyxıy dástanında haqıyqı waqıyalar súwretlenedi. 1899-jılı Tallıq volosına kirgen hám sondaqı on toǵız adam volostıń kandidaturasına qarsı shıǵadı hám natiyjede patsha tyurmasına qamaladı.

Shayır Sıdıq Toqpan ulınıń «Aq qapshıq», Ábdiqádirdeń «Megzer», Qazaqbaydıń «Bola basladı», Qudaybergenniń «Márdikar» shıǵarmalarında tariyxıy waqıyalar bayan etiledi.

XVIII- XIX ásirlerde qaraqalpaq ádebiyatında realizm metod sıpatında qalıpleseı. Biraq hár bir milliy ádebiyatta realizmdeń payda bolıwı hám qalıpleseıwı óziniń ózgesheliklerine iye jáne jámiyetsettiń rawajlanıwınıń tariyxıy jollarına baylanıslı boladı. Mine sonlıqtan XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń realizmi XIX ásirdegi rus ádebiyatınıń realizminen, sonday-aq ózbek, tatar, tájik, ázerbayjan ádebiyatlarınan ajralıp turadı. Qaraqalpaq ádebiyatında realizm metodınıń payda bolıwın izertley otırıp, ádebiyatshı Q. Kamalov XIX ásirdegi jazba ádebiyatta realizm metod sıpatında qalıplesti, dep jazdı. Biraq kritikalıq realizmde, basqa da aǵımlar da bolmadı. Al realizmdeń geypara belgileri, ástese satıra kúsheyse de olar fol'kordın baslanadı dep esaplaydı izertlewshi.

Biraq aǵartıwshılıq demokratiqm belgileri basqa millet ádebiyatlarınıń tásirinen payda bolǵan. Al endi pútkil jer júzlik ádebiy baylanıslar barǵan sayın kúsheyip atırǵan dáwirde milliy ádebiyatta realizmdeń rawajlanıwına tek fol'klor emes, al basqa solıqtıń ádebiyatı da tásir jasawı múmkin. Máselen, Túrktanrıń rus teatri, rus xalıqınıń ádebiyatı jańa ózbek aǵartıwshı-demokratiyalıq ádebiyatınıń rawajlanıwı ushın eger basım bolmaǵan menen al úlken áhmiyetke iye boldı. Biraq bull ádebiyattıń milliy folklorǵa qatnasın, usı qıyın problemanı heksh qanday dárejede saplastırmaıdı hám ózbek ádebiyatınıń ózgesheligin hám kórkemlik ózgesheligin biykarlamaydı. Rus mádeniyatınıń, ózbek fol'klorınıń, dáwirdeń aldıńǵı ideyalarınıń 1905-1917-jıllardaǵı Túrktanrıń aǵartıwshı-demokratiyalıq ádebiyatına tıyızgen tásiiri naǵız tariyxıy haqıyqatlıqtıń óziniń tásiiri menen baylanıstı. V. V. Vinogradov fol'klordın ádebiyat penen kórkem ónerdeń rawajlanıwına, sonday-aq ayrım bir

jazıwshınıń dóretiwshiligine tiygizgen tásirin absolyutlestiriwge qarsı shıqtı.

Haqıyqatında, fol'klordın ádebiyatqa tiygizgen tásiri jer júzlik ádebiyattın Shekspir, Lev Tolstoy, Dostoevskiy, Flober, Mopassan, Gorkiy, Sholoxov sıyaqlı klassikleri realizminin ózgesheligin túsindire almaydı.

Ázerbayjannın «Molla Nasreddin» progressivlik jurnalı Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqlarının arasına keńnen taraldı, bul jurnalda progressiv jazıwshılar A.Sabir, A.Axverdov, M.S. Ordubadi hám basqalardıń shıǵarmaları járiyalandı. Bular da satiralıq, aǵartıw ideyaları (dástúrleri) keń túrde rawajlandırıldı.

Dóretiwshiligi XX ásiridin basında baslangan S.Májıytov tatar jazıwshılarının, ásirese Toqaydın shıǵarmaları menen tanıs bolǵan. Aǵartıwshılıq ideyaların tási astında ol óziniń «İniyat bolısqa» sıyaqlı qosıqların jazdı. A.Kol'tsovtnń 1829-jılı jazılǵan «Nege uyqlaysañ, kishkene erkeq» qosıǵın awdaradı. Bunda ol 1908-jılı A.Toqay tatar tiline awdargan awdarmadan paydalanadı.

Atap aytqanda, tatar ádebiyatı rus ádebiyatı menen, atap aytqanda, progressiv ideyalar menen, rus progressiv ádebiyatının wákilleri menen, Gorkiydın dóretiwshiligi menen basqa milliy ádebiyatlardan burın baylanısqa.

XX ásiridin basında Gorkiydın shıǵarmaları barǵan sayın tanıla baslaydı. 1907-jıldan baslap Gorkiy shıǵarmaları tatar tiline awdarıla baslaydı. Shayır Sagit Rameev «Shıńraw túbinde» p'esasınan qosıqlardı tańlap alıp, olardı tatar tiline awdaradı.

1907-jılı dramatur G. Kamal tatar tiline awdarılǵan usı qosıqtı óziniń «Bexetsiz eget» dramasına kirgizedi. Bull p'esada G. Kamal turmıstan túnilgen Gorkiy tipindegi jalań ayaqlardı súwretleydi. G. Kamal Gorkiydın gumanizmin hám xalıqshılıǵın ózlestiredi. 1907-jılı Gafur Kulaxmetov «Yash gomer» («Jas ómir») dramasını jazadı, bunda ol M. Gorkiydın dóretiwshilik tási astında boladı.

Tatar hám Ázerbayjan tillerindegi ádebiyatlar Gorkiy tuwralı maǵlıwmatlardın, onıń shıǵarmalarınń Türkstanga kiriw jollarının biri boldı.

Gorkiydın erkinlikke bolǵan óshpes muhabbatın lapızı gureske shaqırıp, qara kúshler ústinen jeniske isenim, onın erterektegi romantikalıq shıǵarmalarına tán bolǵan turmıs penen ajıralmas baylanıs Ázerbayjan jazıwshısı S. Axundovqa hám ózbek jazıwshısı Hamzaǵa jaqın. Ayırmaslıǵı minadan ibarat, S. Axundov 1905-jılı-aq erkinlikke, olardıń kórkem obrazlarındaǵı teńlikke shaqırıqtı ayqın bildiretuǵın shıǵarmalar jazdı. Hamza bolsa 1917-jılı óziniń shakırıp qosıqların jazadı, bular da Gorkiy shaqırǵınıń tek lapızın, ruxın beredi. Bul nızamlı da, óytkeni revolyutsiyadan keyingi jıllarda Gorkiydın ózbek ádebiyatına tek qosımsha jol menen, dáwiridin tási menen tigiz baylanısta ulıwma ádebiy háreketke tásir jasaw arqalı ámelge asırıldı.

Biraq Gorkiy dóretiwshiliginiń tási bir qıylı bolmadı, ol sotstalıq - siyasiy, ekonomikalıq jaǵdaylarga, ádebiy turmıstın ayqın mazmunına, xalıqtın awız eki poetikalıq hám jazba dástúrlerine baylanıslı boldı.

Türkstanda M. Gorkiy shıǵarmalarınń taralıwı sotsial-demokratıyalıq ideyalar tásiriniń kúsheyiwi menen bir waqıtta keńeyip bardı.

Ózbek jazıwshıları Gorkiydın shıǵarmaları menen birinshi reet 1899-jılı tanıstı, bul waqıtta «Russkiy Turkstan» gazetasında kishigirin málimlemeler, sońınan Gorkiydın ocherkleri hám gúrrıleri járiyalana baslaǵan edi.

«Milliy qaraqalpaq ádebiyatın payda bolıwın kúta áhmiyetti payıtların birin S. Bahadrova jamiyetlik sanadaǵı bulda penen baylanıstıradı, ol folklorlıq prozadan realistlik prozaga alıp baratuǵın joldı payda etti. Bul protsesste tek fol'klor áhmiy emes, al milliy tájiriybede, atap aytqanda, A. M. Gorkiydın kórkemlik tájiriybesi de ádewir rol' atqardı. Qaraqalpaq ádebiyatın izertlewshiler ádebiy dástúr retinde epikalıq bayanlaw ádebiyatqa fol'klordan keldi dep kórsetedi. «Gürrin etiwidin epikalıq bayanlaw dástüri – jańa prozaga ótetuǵın ótiw basqısı», dep jazdı S. Bahadrova.¹

¹ Исмаилов С. Фольклор и кауказнакского советская проза. Нурк: Кавказкер, 1984. - 250 б.

3. Ádebiy talant, kórkem qiyal, kórkem toquma, kórkem shıǵarma hám onıń qaǵıydaları

Dáslepki prozalıq shıǵarmalar túlawshıǵa qaratılǵan gúrrinshi manerasın usılın saqladı: oy-pikirlerdi sarras hám ayqın bayanlaw, túsnikli, romantikalıq jaqtan kóterinki til, sheshenlik óneri, yaǵny sózdiń ózgesheliginde «dóretiwshilik esteligin» saqladı. Biraq fol'klordaqı proza baslangısh jaǵdayında bolǵan edi. Qaraqalpaq prozası janrınń qalıplesiwi 20-30 jıllardaqı kishi prozanıń – fel'etonlardıń, ocherklerdiń, gúrrinlerdiń rawajlanıwınan baslanadı.

20-jıllardıń ekinshi yarımında qaraqalpaq ádebiyatında kórkem ónerdiń jańa túri – proza janrı payda boldı. Prozanıń tuwılıw dáwiri fel'etonlardıń, ocherklerdiń hám kishi gúrrinlerdiń payda bolıwınan baslanadı. Proza teması dáwir haqıyqatlıǵı menen belgilendi. Poeziya hám dramaturgiyadagıday, klasslıq gúres, bilimlendiriw, hayal-qızlardıń teń huıqlıǵı ushın gúres, ótmishtıń qaldıqların saplastırıw prozanıń tiykarǵı temaları boldı. T.Seyitmamutovtıń, D.Nazbergenovtıń fel'etonları, N. Dáwqaraevtıń ocherkleri, A.Begimovtıń, J.Aymurzaevtıń epizodlı gúrrinleri málim. Qaraqalpaq gúrrini fol'klorlıq proza tiykarında dóredi. Akademik M.K.Nurmuxamedov bilay dep jazdı: «Prozalıq bayanlaw dástúrleri – ańızlar, ertekler, kúldirgi áńgimeler, tariyxıy temalardaqı dástúriy gúrrinler, awız eki bayanlaw sheberligi dáslepki qaraqalpaq prozaikleriniń dóretken shıǵarmalarınń sıpatına hám formasına tásir jasadı.

İzertlewshi S. Bahadırova realistlik prozanıń qalıplesiwinde ertektıń rolin bilay dep kórsetedi: «Dáslepki prozalıq shıǵarmalarda haqıyqatlıqtı ashıp kórsetiwge hám onı ańlawǵa bolǵan kóz-qaras, fol'klorlıq kóz-qaras ayqın. Haqıyqatlıqtı, onıń jetiskenliklerin ham jaqın ótmishtegi qaldıqlardı súwretlewdiń isenimli túsinikli usılların izlestiriwde jazıwshılar xalıq dóretiwshiliginiń poetikasına, ertek, ańız poetikasına názer tasladı. Oylap tabıw kórsetpesi, hárekettiń pátli rawajlanıwı. Suwirip salıp aytıwshılıqtıń kemirek bolıwı – bular realistlik prozanıń qalıplesiw protsesinde anıqlanǵan tiykarǵı «ańızlıq» belgiler.

E. Qıdırniyazovtıń «Komsomol Shırman» (1929), N. Kuzembaevtıń «Eki ómir» (1932), A. Begimovtıń «Qızıl kárwan» (1932), J. Aymurzaevtıń «Kolkoz eri» (1933) gúrrinleri jańa turmıstı bayan etedi, biraq bunda súwretlewdiń fol'klorlıq usılı paydalanıladı. Fol'klordıń tásiiri xalıq ańızlarınń syujetin paydalanıwda, bayanlaw usılında, epittette, salıstırıwlarda kórinedi.

S. Májiyovtıń prozalıq shıǵarmaları 20-jıllardıń qaraqalpaq prozasın qalıplestiriwdiń ótiw basqıshın sıpatlaydı.

S. Májiyovtıń «Súyin hám Sara», «Qulmurat», «On toǵız» shıǵarmaları proza hám qosıqlar menen jazılǵan, dástúriy epikalıq ańızlardı eske túsiredi. Bularda buringi ádebiyattıń didaktikalıq dástúri saqlanǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń 20-30-jıllardaqı kishi proza házirgi zamanıń qaraqalpaq prozası menen miyraslıq baylanısqa iye. Waqıtıń ótiw menen ol óziniń ishki ádebiy dástúrine aylandı. A. Begimovtıń «Birinshi qádem» (1932) hám «Ájel timáǵınan» (1935) gúrrinleri menen onıń «Balıqshınıń qızı» romanı ushın syujetlik tiykar boldı.

30-jıllardıń birinshi yarımnan baslap qaraqalpaq jazıwshılarınıń rus hám basqa da ádebiyatlar tájiriybesin úyreniw dáwiri baslandı.

Ádebiyatshı J.Narimbetov sol dáwirdegi qaraqalpaq hám rus jazıwshılarınıń arasında júz bergen ádebiy baylanıstıń birden bir formasını atap kórsetti. Ol rus jazıwshılarınıń shıǵarmaların oqıw jolı menen ámelge asırılǵan edi.

Rus ádebiyatınıń, atap aytqanda, M. Gorkiydiń kórkemlik tájiriybesiniń qaraqalpaq ádebiyatına tásiiri qazaq, ózbek, tatar ádebiyatları arqalı qosımsha jol menen ámelge asırıldı. 1926-jılı A. Begimov, M.Gorkiydiń «Suıqar tuwralı qosıǵın», «Makar Chudıq», «Chelkash» shıǵarmaların qazaq tilinde birinshi ret saqladı. Dáslepki jıllarda ádebiyattı qalıplestiriwdiń dáslepki jıllarında Gorkiydiń erterektegi romantikasını ne sebepli kúshli qabul etiledi? «Orta Aziya xalıqlarınıń ádebiyatlarında rawajlanǵan realistlik dástúrleri bolmadı, kerisinshe, bul ádebiyatlarda romantika romantikalıq ádebiyatınıń dástúrleri kúshli boldı», -dep

jazdı Zelinskiy. M. Gorkiydiñ shıǵarmalarında ornın alǵan xalıq printsipleri fol'klorga jaqın ádebiyatlarga únles boldı.

30-jıllardıñ birinshi yarımındaǵı qaraqalpaq prozası qalıplesiw basqışında boldı. Súwretlewdiñ jaña formaların hám qurallarıń izlestiriw baslandı. Otızınshı jıllardıñ basında tematikası kúndelikli turmıstı sáwlelendiretuǵın ocherkler dúziwge ayırıqsha diqqat awdarıldı. Ocherkler dóretiwge jazıwshılar M. Dáribaev, D. Nazbergenov, N. Dáwqaraev, A. Shamuratov, A. Begimov qatnastı.

Bul dáwirde gúrrin janrı bunnan bılay da rawajlandı. J. Aymurzaevtıñ «Kokxoz qaharmanı», D. Nazbergenovtıñ «Mergen Tólep», N. Kuzembaevtıñ «Kokxoz ushın» gúrrinleri kobinese ocherk formasın eske túsiredi.

Gúrrininiñ tematikası keńeydi. A. Begimovtıñ «Ájel tirnaganan» gúrrini tariyxıy ótmishke arnalǵan.

Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatınıñ kórkemlik metodı qalıplese basladı. Ádebiyattanıwda realistlik proza fol'klordan alınǵan milliy dástúr bolıp tabılama yamasa bul basqa millet tájiriybesin qabıl etiw me? - degen soraw jóninde eki pikir payda boldı. Birinshi pikirdiñ tárepdarları eger ol ushın qolaylı tiykar bolmasa sırttan hesh qanday tájiriybe organikahq túrde qabıl etiliwi múmkin emes, eger xalıqtıñ óziniñ kórkemlik tájiriybesi baylanısw dáregi bolmasa hesh qanday basqa milliy tásir jaña ádebiy qubılıstı payda ete almaydı.

Pútkil jer júzlik, bargan sayın kúsheyip atırǵan ádebiy baylanıslar dáwirinde milliy ádebiyatta realizmniñ rawajlanıwına folklor emes, al basqa xalıqtıñ ádebiyatı tásir etiwı múmkin.

Qaraqalpaq prozasında basqa millet tájiriybesin qabıl etiw aqırınlap ámelge asırıldı hám milliy ádebiyatıñ talaplarına jañe milliy kórkem sana -sezimiñ qalıplesiwın sáykes keledi.

30-jıllardıñ ekinshi yarımında dóretilgen N. Dáwqaraevtıñ «Partizan» (1934), «Internatta» (1935) gúrrinleri jaña prozanıñ dáslepki realistlik bayandaw shıǵarmaları boldı.

Jazıwshınıñ novatorlıǵı Palmanniñ obrazın rawajlandırıp dóretdiwden ibarat boldı.

Milliy dástúrdiñ hám basqa millet tájiriybesiniñ roli haqındaǵı problema jañasha jazıwǵa iye bolǵan ádebiyatlardı tezletip rawajlandırıwdiñ dawlı máseleleriniñ biri bolıp tabıladı. «Eshki milliy ádebiy rawajlanıw ózgesheligi hám basqa milliy klassikalıq tásir - bular óz-ara organikahq túrde baylanısqan eki faktor, bir protsesstıñ eki tárepi: bular óz-ar baylanısqan, hám birden bir dizbektiñ buwinları, olardı ajratıw múmkin emes».

Qırǵız prozasında dástúr problemasin izertley otırıp ádebiyatshı I. D. Laylieva bir milliy ádebiyatıñ ekinshi bir ádebiyattaǵı ideyalıq-kórkemlik tájiriybeni qabıllaw mashqalasın izertlewge atap aytqanda, usı haqıyqıy nızamlılıqtı esapqa alıp qaraw kerek dep esaplaydı. Bul problema kórkem, ádebiy protsesste milliylik hám internacionallıq dialektikası nátiyjesi bolıp tabıladı, bunda bir tárepi -milliylik, bul barlıq waqıtta ózine tán belgilerdiñ saqlanıwın hám sonıñ menen bir waqıtta qamqamshılıqtı talap etedi, buni oǵan basqa milliy klassikalıq tájiriybe beredi.

Jazıwshılardıñ I syezdine tayarlıq kóriw dáwirinde hám onnan keyin M. Gorkiydiñ tuwısqan respublikalardan kelgen jazıwshılar menen tikkeley ushırasıwları kúsheydi.

Bul A. M. Gorkiydiñ romantikasınıñ milliy ádebiyatlarga, atap aytqanda, qaraqalpaq poeziyasına tikkeley tásir etken waqıt edi. Gorkiyge ádewir eliklegen kóplegen shıǵarmalar payda boldı. Biraq bul olardıñ kemshiligi emes, óytkeni bul úlken sóz sheberlerinen úyreniwge umtılw edi.

A. M. Gorkiydiñ intası boyınsha I Pútkil awqamlıq syezden keyin qaraqalpaq ádebiyatınıñ rawajlanıwına járdemlesiw maqsatında bir topar Moskva jazıwshıları N. Panov, N. Radionov, A. Sitkovskiy Qaraqalpaqstanǵa jiberildi. Seminarlar ótkerildi, bul kúrdiñ eń jaqsı úgileri jıynaldı, shayırlar menen ushırasıwlar ótkeriledi, goypara shıǵarmalar awdarılıp: olar «Pravdada», «Literaturnaya gazetada» basılıp shıǵadı, ayırım toplamlar basıp shıǵarıladı. Sonday-aq jazıwshılardıñ sapar etiwleri, ushırasıwları, sapar shólkemlestiriledi.

Qaraqalpaq ádebiyatınıñ tiykarǵı belgileri - birlik, kóp túrliklik hám milliy ózgeshelik belgilerin dúziwde Gorkiy biybaha rol

atqaradi. Ol kóplegen jazıwshılardıń dóretiwshiligine qızıǵadı, keńesler beredi, kemshiliklerdi dúzetiw jolların kórsetedi.

20 hám 30-jıllarda qaraqalpaq jazıwshılarınıń rus ádebiyatınıń tájiriýbesin úyreniwi kóbinese buringi awqamındaǵı türk tilles xalıqlardıń anaǵurlım rawajlangan ádebiyatları arqalı ámelge asırıldı. Qaraqalpaq oqıwshıları sonday-aq Aybektiń, Hamzanıń, Aynıydıń, Maylınıń, Muqanovtıń, Áwezovtıń shıǵarmaları menen tanısadı. A.M.Gorkiy bulardıń dóretiwshiligine ádewir tásir jasagan edi. M.Áwezovtıń aytqanıday: «S.Muqanovtıń «Botakóz», Aybektiń «Qutlı qan» sıyaqlı romanlarında sociallıq temanıń ózinshe máni beriw shaqaları Gorkiy daráǵınan ósip shıqtı. (Máselen, 1916-jılǵı waqıyalardı alıp qarayıq, bunda samoderjavięe hám feodallıq –baylardıń eziwshiligine qarsı kóterilis tolqım bizniń pútkil Shıǵısımızǵa jetti.)

Ádebiyatshı L. I. Timofeev aytılǵan pikirdi bilayınsha tolıqtıradı: «Gorkiy daráǵı – kóp shaqalı. Qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwdıń qaysı tarawında Gorkiy tásiriniń anaw yamasa minaw dárejede sezilmegenligin aytıw qıyın. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkemlik metodi, onıń janrları, teoriya hám kritika, dramaturgiya, kórnekli jazıwshılardıń jeke dóretiwshiligi –bunıń barlıǵında onıń oy-pikiriń, úlginisniń, mashqalasınıń, ǵamxorlıǵınıń izi bar.»

Rus ádebiyatınıń kórkemlik tájiriýbesi onıń menen tanısıwına qaray dáslep awdarmalar arqalı milliy jazıwshılardıń sanasına kirdi.

A. M. Gorkiydiń «Konovalev», «Qız hám áje», «Arxip baba hám Lenka», «Dalada», «1-May» sıyaqlı geypara shıǵarmaları qaraqalpaq tiline awdarıldı. A. M. Gorkiydiń 70 jıllıq yubileyin bayramlawǵa «Dawılpaz haqqında qosıq», «Chelkash», «Ana», «Balalıq», «Meniń universitetlerim» awdarıldı. Ádebiy dóretiwshilik máseleleri boyınsha Gorkiydiń ayırım maqalaları awdarıldı. 40-jıllarda Gorkiydiń «Vassa Jeleznova», «Songılar» p' esaları qaraqalpaq tilinde saxnalarla qoyıldı.

Sońǵı jıllardaǵı pikirler tartısında hám dodalawlarda mazmunı boyınsha da, sonday-aq forması boyınsha da awdarmanıń tıp-nusqasına sıykes keliwi tuwralı másele keskin qoyılıp atır.

«Ana» romanınıń awdarmasında Gorkiydiń stili tiykarnan saqlandı. Máselen, salıstırıp kóreyik: «...Fabrika vıkidivala lyudey iz svoix vamennix nedr, slovno otrabotanny shlak...» – «Fabrika óziniń tas qoyınan adamlardı misalı islep shıǵarılgan shıltay sırtqa shıǵarıp tasladı...» Rabochiyardıń azaplı miynetine tolıq sotsiallık baha berilgen. Qaharmanlardıń obrazları da qaraqalpaq tiliniń obrazlı assotsiativ ekvivalentleri arqalı berilgen. Biraq sonıń menen birge sózlerdiń, idiomalıq pikirlerdiń, frazeologiyalıq aylanıslardıń awdarmalarında ayırım kemshilikler bar. Awdarılmaǵan sózlerden baslayıq, óytkeni tekste bunday sózler oǵada kóplep ushırasadı. Awdarma payıtında tıp-nusqanıń tilin jetik biliw hám awdarılatuǵın til quralların ózlestiriw kerek. Dalmash teksti túsindiriwshi hám oǵan máni beriwshi bolıwı tiyis. Biraq bunda tıp-nusqanıń háreplerin emes, al ruhin awdarıw kerek. Tıp-nusqanı dóretiwshilik penen qayta bildiriw zárúr. Eger bul ańqlanbasa, onda naduris túsiniń payda boladı. Máselen, tekste: «...Chitobı rano utrom, kogda v vozduxe temnim ruch'em pofeschet serditıy rev gudka, razbudıt ix dlya raboti...». Bunda serditıy rev gudka» sezimtallı boyamada berilgen, ol qara jolaq penen salıstırıp berilgen. Al qaraqalpaq tiline awdarmada usı sezimtallı boyama túsip qalǵan hám qara tütün tuwralı sóz boladı: «...Eteń tań qarańǵısında, gudoktıń ókirgen ashıwlı sesi hawanı jatıp, qara kókshil tütini qara bulaqtay aǵılǵan waqıtta jumısqa ketiw ushın – bir qansha alpeshlep tósekke jatqaradı». Sonday-aq sóz teksttiń ishki baylanıslarına sıykes qollanıwı tiyis. Máselen, «Otets posmotrel na nego, spryatat za spinu moxnatie tuki, i usmexayas, pogovoril» degen ǵápte «usmexayas» sózi bul jerde usqullaw, ákesiniń balasına isenbewi» mánisinde berilgen. Al qaraqalpaq tiline awdarmada bul máni túsip qalǵan hám ákesi aqbat penen kúlimsirep tur degen máni kelip shıqqan: «...Ákesi ulına qarap, tók basqan qolların artına qayırdı da, kúlimsirep...» Bunan bulay tekste «usmexayas» sózi quwanışlı kúlimsirep hám emiyiǵın tartıp kúlip» dep awdarılǵan. Yamasa, máselen, On sevıvaya v tshine tonkoy struykoy, pechal'ny i melodichny, nachemelıvo plotal v pustıne t'mı, iskal chego-to, priblijalsı... Festival'nya bul kroit'nya, izvigat'nya degen mánilerdi ańlatadı. Al

qaraqalpaq tilinde bul ısqırıq kúshli soqqı máńisinde berilgen. ...Ol ses tınıshlıqtı qaq jarıp, muńlı, názik seske aylanıp, tastay qarańǵılıqtıń ishinde bir nárseni izlegendey bolıp, kem-kemnen jakınlasıp kele berdi».

Awdarma basqa tildin quralları menen ádebiy shıǵarmanıń háreket máńisin jetkeriwi tiyis. Túp nusqanıń kóp máńililigi awdarmada da quramalı sózler menen sol kóp máńililikti anılatıw tiyis. Ádebiyatti anılaw tiykarların saqlaw, túp nusqaǵa jaqınlıq dárejesin saqlaw, tildin ayqın múmkinshiliklerin paydalanıw zárúr. Biraq «Ana» romanınıń tekstinin awdarmaların qaraw paytında biz kóplegen sháلكem-shalıslardı kóremiz. Máselen, «neńka» sózi «sheshe», «batyushka» sózi «otagasi» yamasa «qaragım» dep, «mutno» - «qarańǵı», «golubushka» - «anajan», «svaxa» - «jawshı» dep awdarılǵan. Dilmashlar óz tiliniń kúta keń múmkinshiliklerin paydalanbaǵanlıǵı kórinip tur. Bul sózler óziniń sezimtallı máńisin jıyadı, óytkeni kerekli sinonimler tańlap alınbaǵan. Máselen, «neńko» sózi qaharman sóziniń ózgesheligin, tákirarlanbaslıǵın, onıń anasına erkelik penen jeke kóz-qarasın sıpatlaydı. ...Kogda on nazival eyo «neńko», eto slovo tochno gladilo eyo sheki myagkoy, deitskoy rukoy...» Al awdarmada usı sezimtallı, jekke, tákirarlanbas máni joǵalǵan: «Ol anaǵa «sheshejan» degen waqıtta, onıń bul sóziananıń betin, balanıń jumsaq qolı menen sıypaǵanday bolıp tiyedi...» «Sheshejan» yamasa «sheshe» sózi hesh qanday assotsiativ baylanıslardı bermeydi.

Sonıń menen bir wakıtta túp nusqanı kóshiriw emes, al onı dóretiwshilik penen qayta bildiriw kerek. Al qaralap atırǵan tekste ulıwma awdarılmaǵan sózler de ushrasadı, máselen «shlak», «slobodka», «obraza», «sud`ya», «gospoda», «pomeshik», «zemskiy nachal`nik», «shpion», «shapka», «gubernator», «pud», «d`yachok», «shi», «jiletka», «barnya», «mújik», «flyuger» hám t.b.

Awdarw paytında shıǵarmanıń tek sotsiallıq, psixologiyalıq ǵana emes, al til kelberin de dóretiwshilik penen anılatıw áhmiyethi boladı. Tekstin ishki baylanısların, terminologiyalıq mazmunın túsinbegenlikten «Ya tebya mogu udarit, a ti menya net, ne

smesh, ne mojesh`, bolvan!» [37] degen sózlerdin awdarması olardıń máńisine sáykes kelmeydi. «Bolvan» sózi «mújik» dep awdarılǵan. —«Men seni ura alaman, al meni ura almaysañ, haqqın joq —mújik!» Yamasa «Ne serdis` vashe blagorodie! Ne v sebe chelovek...» Konteksttegi «serditiy, zloy» sózlerin «jarım es» dep awdarǵan: —«Taqsur, ashıwlanbańız! Bul adamnıń es-aqlı dúziw emes...»

Ulıwma bul awdarma Gorkiydin «Ana» romanınıń tariyxıy hám psixologiyalıq mazmunın beredi.

Bizniń izertlewshilerimiz rus klassikasınıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw mádeniy baǵdaların keńeytti hám sonı menen birge ádebiy tildin baywına járdem etti.

30-jıldardan baslap rus hám basqa milliy ádebiyatlar klassikleriniń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıwǵa diqqat kúsheyip ketti. Bul qaraqalpaq ádebiyatınıń páti ósiw dáwiri boldı. Dálepki úlken poemalar payda boldı, prozanıń kishi janrları páti rawajlandı, brinshi respublikalıq teatr dúzildi, ol dramaturgiya janrınıń ósiwine tez ósiwine járdem etedi, bul klorlıq shıǵarmalardı jıynaw hám járiyalaw boyınsha jumıs islendi, revolyutsiyǵa deyingi ádebiyat klassikleriniń shıǵarmaların basıp shıǵarıw isleri alıp barıldı, qaraqalpaq shıǵarmanıń shıǵarmaları, qosıqları rus tiline awdarıldı. Usı dáwirde qaraqalpaq jazıwshılarınıń rus hám basqa millet klassikasına qızıǵıwı nızamlı. Qaraqalpaq ádebiyatı ushin kórkem usı jawırtıwdıń jańa baǵdarlarna ótiw baslandı, belsene kórkem rawajlanıw perspektivaları payda boldı. Rus ádebiyatı arqalı áhmiyethi kórkem dóretiwshiligimiz anlandı. Biraq bul óziniń usı jańa boyınsha internatsionallıq milliy ádebiyatlar dástúrleri boyınsha, materialı boyınsha, úlgisi boyınsha ózine tán milliy ádebiyat bolıp tabıladı. «qaraqalpaq jazıwshılarınıń rus hám kóp milliy klassikasıǵa qızıǵıwshılıǵınıń artıwı qaraqalpaq ádebiyatınıń dóretiwshilik kóterinkiligin, qaraqalpaq jazıwshılarınıń mádeniy rawajlanıw dárejesi boyınsha anagurım atıǵı salıqlardıń estetikalıq bay tájiriyesin ózlestiriwge, burın qaraqalpaq ádebiyatında bolmaǵan jańa janlardı, janlıq formalardı, óziniń ájayıp dóretiwshiligin haqıyqatlıqtı keń

realistik kórsetiw tájiriyesi menen baytıw ushın povest, roman siyaqlı janrlardı ózlestiriwge umılǵanlıǵın kórsetedi.»

«Rus ádebiyatıń bay dóretilishilik dúnyası bizin kórkem sózimizdiń jan dúnyasına kirip, naǵız revolyutsiyalıq burılıs jazadı. Jazıwshılar qaharmandı óz táǵdiriniń qarama - qarsılıqlarında kóriwdi úyrendi... Rus klassiklerinen úyreniw, adamnıń minez-qulqında eń bir tiykarǵı nárseni kóre biliwdi, onı tariyxıy haqıyqatlıqtıń jaǵdaylarında súwretlewdi úyrendi.»

30-jillardan baslap A. S. Pushkinniń «Stantsiya kúzetshisi», «Dubrovskiy», «Kapitan qızı», M. Yu. Lermontovtıń Bizin zamanımızdın qaharmanı», N. V. Gogoldın «Ivan İvanovich penen İvan Nikiforovichtiń qalay jánjelleskeni haqqında povest», L. N. Tolstoydın «Baldan soń», A. P. Chexovtıń «Unter Prishiveev», «Qaplawlı adam», M. Gorkiydın «Chelkash», «İzergil' kempir» hám basqa da shıǵarmalardı awdara basladı. 1935-1936-jillarda A. S. Pushkinniń, N. V. Gogol'dın, L. N. Tolstoydın, A. P. Chexovtıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw ústinde jumıs alıp barıp jazıwshılar A. Shamuratov, J. Aymurzaev hám M. Dáribaev «Eski mektepte», «Quwat», «Mınlardıń biri» siyaqlı iri jobadaǵı prozalıq shıǵarmalardı dóretti.¹

Qatnasıqlı baylanıslar, yaǵnıy jazıwshılardıń tikkeley ushurasıwları ádebiyatlardın miyraslıq qatnasıqlarına járdem etken ádebiy baylanıslardıń ekinshi bir túri boldı. 30-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap qaraqalpaq jazıwshıları M. Dáribaev, D. Nazbergenov, İ. Fazılov hám basqalar dóretilishilik saparlarǵa shıǵadı Onıń tikkeley qatnasıwında qaraqalpaq dramaturgiyası payda boldı. 1922-jılı Xojelide Hamza Hákimzada Niyazıy basshılıq etken dramkrujok islep turdı. Qaraqalpaq mádeniyatın qáıplestiriwge jekke qatnasıwı menen ol rus, tatar, ázerbayjan jazıwshılarınıń kórkem shıǵarmaların taralıwına járdem etti.

Hamzanıń erterekte dóretken shıǵarmaları ózbek aǵartıw demokratiyalıq ádebiyatına baylanıslı boldı, Evropa tipindegi mádeniyatı hám ádebiyatı bunıń dáreǵi boldı. Onıń

dóretilishiliginıń baslangısh dáwiri ózbek ádebiyatında realizmniń rawajlanıwında jańa basqısh bolıp tabıladı. Onıń «Zahárlengen ómir» dramasında Mar'yam menen Maxmudjannıń muhabbat tariyxı, Turgenevtıń qaharmanları Natal'ya Lasunskaya menen Rudinniń, Elena Staxanova menen İnsarovtıń óz-ara qatnasıq syujetine únles keledi.

Hamzanıń shıǵarmaların ekinshi bir izertlewshi X. Kor-Oǵlı bull p'esada türk dramaturgi Namık Kamal'ge eliklewdi kóredi. Solay etip, jazıwshınıń dóretilishiligi arqalı basqa ádebiyatlar menen janapay qatnas ámelge asırılıwı múmkin. Bizin respublikamızda islew dáwirine deyin Hamza jetiliske shıǵarma «Hay hám badraq» dramasınıń avtorı edi. Bul faktorlar basqa millietniń kórkemlik tájiriyesiniń sintezlestirilgen túrinde qaraqalpaq dramaturgiyasına kiriwine járdem etti. Sonıń menen birge tariyxıy-ádebiy protsesste milliy-tariyxıy jaǵdaylardın belgilewshi roliniń basqa ádebiyatlardın kórkemlik tájiriyesiniń tástiri baylanısı geyde sonshelli qıyın bolǵanlıqtan hár qıylı tariyxıy mádeniy tásiridin tásirlerdin qabatlasıwı hám shıyelenisiwiniń sonshelli kóp túrli bolatınlıǵın moyınlamawǵa bolıwıdı. Ust dáwirde, 1922-1923-jıllarda Tórtkúilde rus aktyorları boldı, olar rus klassikleriniń shıǵarmaların kórsetti. Qatnatta birinshi dramkrujoklar shólkemlestirildi, bularda jazıwshılar S. Májıytov hám A. Óteпов tatar hám bashqurt jazıwshılarınıń p'esaların qoydı.

Ust jaǵdaylardın barlıǵı 20-jıllardıń ortalarında qaraqalpaq dramaturgleri S. Májıytovtıń «Ernazar Alakóz», Q. Awezovtıń «Etek jolında» p'esaların dóreliwine járdem etti. Rus, tatar, ózbek, qazaq dramaturgiyasınıń dástúrleri 20-30 - jıllarda qaraqalpaq ádebiyatını ulıwma ósimine járdem etti. A. Óteповtıń «Etkin tapqan qız» p'esasında qaraqalpaq ádebiyatında birinshi ret unanlı qaharman obrazi dóretildi, bull muǵallım Salmenniń obrazi edi «Obraz ideyaları jámlestiriwdin anagurlım qolaylı forması bolıp tabılado»¹

30-jıllardaǵı qaraqalpaq prozası qaraqalpaq dramaturgiyası etken ádebiy obrazlarǵa ele iye bolmagan edi. Qol jazba «Qızıl

¹ Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Становление и развитие. —Ташкент: ФАН 1974. -128 с.

muğallim» jurnalında jariq kórgen dáslepki gúrrinler turmıstın jeke qubılıslarına qurılğan, bular turmıstın belgili bir epizodın, tiykarınan shopan Shirmanın (E. Qıdırmızovtıń «Komsomolets Shirman» gúrrini) yamasa muğallım nağız turmısı yaki hayal-qızlardın tágdiri tuwralı («Dem alıs kúnleri») gúrrin etedi.

1929-jılı N. Dáwqaraevtıń «Kóp kúnlerdin biri» gúrrini payda boladı, ol 20-jillarda Qonırat baspashılarga qarsı gúresti bayan etedi. Bul gúrrin 20-30-jillardaǵı qazaq prozasınıń táir jasaganlıǵı menen qızıqlı. Gúrrin Qazaqstanda jazıldı hám «Jańa mektep» jurnalında jariyalandı. Gúrrin syujeti eki epizodtan ibarat. Birinshi epizodta awıldaǵı aǵartıw isleri ushın gúresken muğallım haqında gúrrin etiledi. Ekinshi syujet 20-jillarda qızıl gvardiyashılardıń baspashılarga qarsı gúresin bayan etedi. Bul gúrrin 20-jıllardıń aqırındaǵı qaraqalpaq prozasında realistik súwretlewdiń dáslepki tájiriyesi edi. Fol'klorlıq dástúrler ele óziniń tásirin saqlap turdı. Óziniń bayanlaw sıpatı boyınsha ol xalıq gúrrinleri menen baylanıslı boldı. Avtırdıń obrazi ele fol'klorlıq sıpatqa iye edi. Sonıń menen bunda fol'klorlıq oy juwırtıwdan qashıwǵa umtılw háreketi seziledi hám qaharmannıń ishki jaǵdayın súwretlewde kórinedi.

20-jıllardıń aqırında qazaq ádebiyatına Gorkiydiń kúshli tásir endi, ol Beyimbet Maylınıń dáslepki gúrrinlerinde, G'ábit Musrepovtıń «Qurdında» (1928), M. Awezovtıń «Kók úydegi qonıslar», «Músápirlerdin tágdiri» gúrrinlerinde kózge túseti. Rus ádebiyatınıń realizmi menen birge XIX ásirdegi demokratiyalıq ádebiyatıń progressivlik dástúrleri 20-jıllardaǵı qazaq ádebiyatı ushın sheshiwshi rol' atqardı, 20-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında fol'klorlıq dástúrlerdin qiyınshılıq penen eniwi hám basqa millet tájiriyesiniń tási seziledi. Rus ádebiyatını, tiykarınan, M. Gorkiydiń kórkemlik tájiriyesiniń qaraqalpaq prozasına tási 20-jıllardıń aqırındaǵı qazaq prozasın qabıllaw arqalı júz berdi.

Ádebiy tásir formaların birine kiretuǵın eliklew uslı 20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyası ushın sıpatlı boldı.

M. Gorkiydiń revolyutsiyalıq romantikanıń tási N. Japaqovtıń «Kún» degen qosıǵı ushın sıpatlı. Tariyxı

haqıyqatlıqtı súwretlew ushın shayır M. Gor'bkıydiń revolyutsiyalıq poetikasınıń tájiriyesinen paydalandı.

Akademik M. K. Nurmuxamedov qaraqalpaq ádebiyatı payda bolıp atırǵan dáwirde rus ádebiyatınıń oǵan tásir etiw jollarınıń úsh tiykarǵı formasın atap kórsetti: 1. Jazıwshılar M. Gorkiydiń shıǵarmaların, V. Mayakovskiy, D. Bedny ham basqa da jazıwshılardıń shıǵarmaların tási arqalı. 2. M. Gorkiydiń shólkemlestiriw jumısı arqalı – milliy ádebiyatlarga járdemlesiw ushın ádebiy kúshlerdi óz dógerigine jynaw. U'shinshi jol – qaraqalpaq jazıwshıları N. Dáwqaraevtıń, A. Begimovtıń hám haqıqlardıń oqtıwı.

Sonıń menen birge M. Gorkiydiń revolyutsiyalıq poetikasınıń N. Japaqovtıń dóretiwshiligine tiygizgen tási basqa sapada – basqa milliy formada hám basqa jeke ózgeriste kórinedi, tásir óziniń mániyin basqa janlarda hám temalarda, pútkilley basqa shóshim hám stil' qatnasında tabıw múmkin.

Ádebiyattanıwdıń áhmiyetli máselelerin izertlewde óziniń mazmun hám formaları boyınsha kóp túrli ádebiy qatnasıqlardıń qatnasında payda bolatuǵın ádebiy rawajlanıwdıń áhmiyetli faktor bolatuǵın ádebiy tásir túsinigi jeterli izertlenbedi. Ádebiyattanıw tariyxında usı túsinikti bahalaw tendenitsyalari bol. Ádebiyattabular tásir jetekshi kúsh dep dagazalangan sanıdıqtı tariyxıy protsesstın túsiniklerin biykarlaydı. Milliy ádebiy rawajlanıwdıń tiykarı retinde sotsiallıq-tariyxıy faktordın rolın sheshiwshi rolın atap kórsete atırıp, óz-ara baylanıslar problemasına tiyisli izertlewlerde ádebiy tásirlerdin usı rawajlanıwdaǵı rolı tuwralı másele biykarlandı.

Ádebiy tásiro túsiniginiń mazmunna ne nárseler kiredi? Ol ádebiy óz-ara tásiro túsinigine barabar ma yamasa tásiro aytı kelip usı óz-ara háreketin kórimisleriniń birin názerde tutıw kerekpe? Kórimisleri kórkem dástúrler jóninde baska milliy ádebiyatın tásiro boluın tásiro rolı qanday?

Ush máselelerdi anıqlap almats turıp, ádebiy rawajlanıwda tásiro boluın problemamın úyreniw bir mánilı bolıwı múmkin.

Ushu túsiniñ terminologiyasın anıqlaw kerek. I. G. Neupokoeva «ádebiy qatnaslar dóretiwshilik penen óz-ara háreketke alıp keletuǵın (sinxronlı yamasa izbe - iz, tikkeley yamasa janapay) barlıq jaǵdaylardı óz ishine alatúǵın «tásir» degen túsiniñti sheksiz keńeytip jiberiw bir jazıwshınıñ jolında yamasa tutas bir milliy ádebiyattıń tariyxında tereń, geyde sheshiwshi iz qaldıratuǵın tásir menen bir qansha hálsiz, tek jazıwshıǵa jarım-jartı tiyip ketetuǵın tásirler arasındaqı ayrımaslıqtı biykarlaydı» dep esaplaydı.

Mazmunıń usınday keńliginde «tásir» sózi qubılıslardıń belgilengen toparın anıqlaytuǵın iimiy termin áhmiyetin jaytadı.

Ádebiyattanıw termin retinde «tásir» sózin ideyalıq-kórkem tásir jóninde qollanıw maqsetke muwapıq keledi. Al endi usı tar manide «ádebiy tásir» termin ádebiyatlardıń óz-ara tásir jasaw protsesinde izertlew ushın qúta qıyın payıtlardıń biri bolıp tabıladı. Bunıń qıyınshılıǵı minadan ibarat, ayqın izertlew paytında jazıwshılardıń jolın rawajlandırıwda yamasa tutas bir baǵdardaqı ádebiyatta anaw yamasa minaw tásirdiń qanday rol atqaratuǵınlıǵın kóriw kerek. Qıyınshılıq ol milliy ádebiyatta belgilengen yamasa qashshan-aq rawajlangan tendentsiyanıń qalıpleswinde járdem retinde, pát retinde ádebiy tásirdi isenimli kórsetiwden ibarat.

Ádebiyattanıw tariyxında M. Gorkiydiń kórkemlik tájiriybesiin ádebiy tásiri máselesin úyreniw paytında izertlewshiler Gorkiy ideyalarına, obrazlarına, syujetlerine ápiwayı túrde eliklep atırǵanlıǵına diqqat awdardı.

Bunda jazıwshı jolını milliy dárekleri menen milliy dástúrleri itibarǵa alınbadı. Basqa izertlewshiler Gorkiydiń anaw ya minaw milliy ádebiyat penen qatnasıǵınıń sırtqı faktlerin jıynaw hám juwmaqlastırıw menen shuǵıllandı. Tásirdi úyreniw Gorkiy shıǵarmalarınń qashhan, qay jıllarda awdarılǵanı, Gorkiydiń kimler menen ushurasqanı hám xat alısqanı tuwralı faktler áyreniwden ibarat boldı. Bunday jumislardıń áhmiyetin biykarlamay, bizler sonıń menen birge izertlewdiń bunday job tásir jasawdıń neden ibarat ekenligin túsiniw gıltin bermeydi dep esaplaymız. Ózleriniń dóretiwshilik jolı ushın Gorkiydiń áhmiyet

tuwralı jazıwshılardıń aytqan pikirlerine tiykarlangan izertlewdiń úshinshi jolı da tásir jasaw formasın ashıp beriwge alıp kelmeydi. Óytkeni, olar usı jazıwshılardıń shıǵarmaların ayqın ádebiy kritikalıq kóz-qarastan tallaw paytında tabılatuǵın muǵlıwmatlarǵa sáykes kelmey qaladı.

Sonǵı waqıtları ádebiy izertlewlerde milliy ózinshelikti tómenletip alamanba dep qorqıp, ádebiy tásirdi aylamp ótkisi keledi jáne bul basqa ádebiyattıń kórkemlik tájiriybesin anlaw usı tájiriybeni anlawshı ádebiyattı gárezli halǵa túsiredimish degen ásburawǵa alıp keledi. Usınday kóz-qarastıń nátiyjesinde milliy mádeniyattıń baǵdarları keńisligi tarıladı hám hár qıylı tariyxıy dáwirlerde milliy mádeniyat basqa xalıqlardıń ádebiy turmısı menen baylanıstırıp jibergen janlı sabaqlardı jasalma usıl menen usıw bolıp tabıladı.

Bolay bolsa da Gorkiydiń kórkemlik tájiriybesiniń ádebiy tásiri milliy ádebiyatlardıń qalıplesw, rawajlanıw jıllarında ádebiyatlardıń óz-ara háreket etiwiniń mızamlı protsesi bolıp tabıladı.

Ózbek ádebiyatın izertlewshiler bılay dep jazdı: «Ózbek sovet ádebiyatın rawajlandırıwdiń dálepki basqıshlarında sotsialistik realizm metodın qalıplestiriw úlken qıyınshılıqlarǵa ushrap atıǵan waqıtta ádebiy protsesstıń aldınǵı tendentsiyalarına erisimde ózbek jazıwshılardıń jumıs nátiyeleri tiykarınan Gorkiy ideyaların bildiriwshi bolǵan ullı azatlıq gúresiniń ideyaları ádebiyatta hár biriniń qanshelli ózlestirgenligine baylanıslı boldı. Ayatı, Hamza, Aybek, Abdulla, Qahhar, G'afur G'ulam, Hamid Aminın ayıwı hám basqa jazıwshılalr aldınǵı demokratiyalıq protseslerde tardı, anagurım talantlı usı jazıwshılar jańa ádebiyatta jańa ádebiyattı talap etetuǵınlıǵın túsindi, biraq buni usıw protsesstıń quralları menen sáwlelendiriw kerekligin bildiriwshiler bolıwı.

Bul jıllarda nowatorlıq problemi kóplegen jazıwshılar ushın bir qatıyapardıń birine aylandı».

Ushu waqıtta, jámiyelik tariyxıy protseslerdiń rawajlanıw baǵdarı Gorkiydiń ózbek, qazaq, qurǵız, qaraqalpaq jazıwshıları menen jaylasıwı ushın tiykar tayarladı.

«Kóplegen ózbek jazıwshılarınıń erterekte jazılğan shıǵarmalarında «eliklew» elementlerin seziw múmkin» dep jazdı R.M.Sabirova.¹ Tek sońıraq ózbek ádebiyatınıń talantlı wákilleriniń ósip shıǵıwı menen, tez rawajlanıp atırǵan real haqıyqatlıqtıń tásiiri astında Gorkiy dástúrleriniń tásir jasaw sıpatı ózgerdi, basqa formalarǵa iye boldı.

Dáslep anaw ya minaw milliy jazıwshı, máselen, Aybek, Ayniy, Aydin, S. Bayalınov, S. Seydullı, M. Elebaev, A.Tokombaev, B.Maylin, G. Mustrepov, M. Dáribaev, N. Dáwqaraev, A. Begimov Gorkiydiń kórkemlik usulina, obraz jasaw, syujet qurıwdıń kórkem usulina qızıqtı.

«Shákirlik» dáwiri milliy jazıwshılardıń talantı, erjetiwı hám ideyalıq-estetikalıq tayarlıǵı olarǵa haqıyqatlıqtı kórkem etip súwretlewdiń Gorkiylik printsiplerin sanalı ózlestiriw imkaniyatın bergen waqıtta tamamlanadı.

Gorkiydiń basqa shıǵarmalarınday-aq «Ana» romanınıń tásiiri bir qıylı bolmadı. Hár qıylı waqıtlarda hám hár qıylı milliy jaǵdaylarda ol hár qıylı dárejede kózge tústi. Orta Aziya ádebiyatlarına qarǵanda Azərbaycan ádebiyatında «Ana» romanınıń tásiiri bayqalǵan edi.

Óziniń milliy ózgesheligine hám basqa da sotsiallıq-tariyxiy ózgesheliklerine iye bolǵan ózbek ádebiyatında Gorkiydiń «Ana» romanınıń tásiiri basqasha sıpatta boldı. Adamdı túsiniw teması ózbek jazıwshılarınıń diqqatın ele M.Gorkiydiń dóretiwshilik job menen tanısıwdan burın ózine tartqan edi.

Dáslepki belgiler ele folklorda boldı. Hamzanıń erterektegi shıǵarmalarında, «Záhárlengen ómir» p`esasında bas qaharmanınıń adamdı túsiniw jaǵdayı kórsetilgen, sonıń nátiyjesinde Maryam xanım óz illetleriniń naǵız sebeplerin túsiine baslaydı. Ele 20-jıllarda ózbek ádebiyatı adamdı túsiniw temasına, onıń sanasınıń evolyutsiyasına názer awdargan edi.

Bunnan aldınǵı ádebiyatıń tájiriyesi hám real haqıyqatlıqtıń óziniń mazmunı onıń «Bay hám badıraq» pesasında sanalı mashqalasın kóteriwe járdem etti.

¹ Саби́рова Р.М. Роль русской литературы в утверждении новых традиций в узбекской советской прозе. -Ташкент: ФАН. 1985. -101 с.

20-jıldıń aqırındaǵı 30-jıllardıń basındaǵı qaraqalpaq prozası jańa haqıyqatlıqtı súwretlew qurallarında da, sanamı tallawda da tájiriyege iye bolmaǵan edi. «Geypara jazıwshılardıń dóretiwshilik sana-sezimi jańa jámiyettiń mánisine saykes kelmedi, sheklengenlik penen ajiralıp turdı», -dep jazdı ádebiyatshı S. Bahadırova. Olardıń dóretiwshiliginiń eń bir sıpatlı temaları – bul xalıqtıń revolyutsiyaga deyingi tariyxı, xalıq – azatlıq háreketinen ibarat edi. Biraq olar bul temalardı eski usıl menen bayanlaw jobasında ashıp kórsetti. Olarda tallaw uqıbı ele kórinbedi, tariyxı olar ulıwmalastırwdı óz ishine alatúgin kórkem fakt dep túsinıdi. N.Kuzembaevtıń «1916» (1932) gúrriniń sózleri patsha tutımına qarsı gúresi haqında jazılǵan.

Jazıwshı faktlerdi bayanlaydı, baqlawshı sıpatında gúrriniń

Nalıqtıń nelikten hám ne ushın kóterilis jasǵanlıǵın, onıń ne sebepli jańalıke ushırǵanlıǵın, waqıyaların bas qaxarmanginiń kún ekenligin ol ele túsiine almadı. A. Begimovtıń «Dáslepki qádeim gúrrini de 1916-jılǵı waqıyalarǵa amalǵan. Bunda kóteriliş epizodi bayan etilgen.

1916-jılǵı waqıyalarǵa amalǵan shıǵarmalar A. Awezovtıń revolyutsiyalıq temaga ózinshe túsinik beriw boyınsha Gorkiy shıǵarması ósip shıqqan shaqalar esaplaydı, bul waqıyalar S. Musauovtıń «Botakóz», Aybektiń «Qutlı qan» romanlarında

shıǵarılǵanı kórsetilgen. Ózbek prozasın izertlewshı R. M. Sabirova ózbek, ázerbayjan ádebiyatlarında «Qutlı qan», «Kün keledi», «Azan» sıyaqlı shıǵarmaların payda bolwına alıp kelgen M.Gorkiydiń dástúrleri tek milliy materialda ǵana emes, al atap kórsetilgen shıǵarmalarǵa táń qalıyvet hám ózinshe kórkem beretúgin kórkem súwretlew qurallarında hám usullarında aralasıp ketedi.]

Ádebiyatshı J.Narimbetov qaraqalpaq romanınıń qalıplesiwin táyariw etip, unmaday juwmaqqa keledi: «qazaq, ózbek, tatar hám biraq da salıqlardıń jaqın hám ádewir joqarı rawajlangan ádebiyatın qaraqalpaq ádebiyatı ushın rus ádebiyatınıń aldınǵı shıǵarmaları tek ámelge asırıwshı bolıp qalmadı».

Rus ádebiyatı qaraqalpaq ádebiyatın haqıyatlıqtı kórkem súwretlewdiń tiykarǵı formalar, usılları hám printsipleri menen bayıttı. Sıbaylas ádebiyatlardıń tájiriyesin dóretiwshilik penen úyreniwdiń nátiyesinde qaraqalpaq jazıwshıları usı formalardı, usıllardı hám printsiplerdi jergilikli materialǵa qollana otırıp, bulardı qalayınsha mánillestirwdi, olardı qolda bar milliy kórkemlik tájiriyesi menen qalay birlestirwdi úyrendi.

Óytkeni bunda buniń sebebi tek barlıq ádebiyatlar ushın ulıwma bolǵan tariyxıy rawajlanıw sharayatların, ideyalıq hám tariyxıy kórkemlik wazıypaların jaqınlıǵında ǵana emes. Oı juwırtıp otırǵan materialdın, kórkemlik dástúrlerinín hám qaharmanın ruxıy jiyindisinín jaqınlıǵı da áhmiyetke iye. Q Ermanovtıń «Ótken kunler» tariyxıy gúrrinini janrı boyınsha tariyxıy xronikaga jaqın, ol S. Aynıydıń «Mańǵıt dinastiyasındagı ámirlerdiń tariyxın» eske túsiredi. Ekinshi bir izertlewshi Q. Ermanovtıń «Ótken kunler» romanı A. Qadiriydin «Ótken kúnlerninín» tásiri astında jazılǵan dep esaplaydı. Jazıwshı M. Dáribaev óziniń «Mıńlardın biri» povestın (atap aytqanda onıń «Sırlı mazar» babın) B. Maylınıń «Shuganıń esteliginin» dúzilw forması boyınsha qurǵan, al S. Muxanovtıń «Botakóz» romanı A. Begimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanın temasın tańlap alıwǵa qaharmanın obrazına ham onı qurıw printsipine tásir jasagan.

1933-jılı Moskvada basılıp shıqqan «Ótken kúnlerde» gúrrinler toplamı qaraqalpaqdardıń, Xiywanın, Orta Aziyanı tariyxı haqqında gúrrin etedi. Bul shıǵarma kritikalandı, ideyalıq jaqtan qáte dep tabıldı.

Sońǵılıǵında 1971-jılı bul roman «Oyanıw» degen atamaǵa qayta basıldı hám tariyxta belgili bolǵan 19 dın kóterilme qatnasıwshınıń hayalı menen balası tuwralı bayanlama boldı «Shumbay» degen ekinshi kitabında (1980) tariyxıy waqıyalar tariyxıy adamlar súwretlendi, onıń bas qaharmanları gúrebe qatnasadı. Jańa ádebiyatın aldında jańa unamı qaharman kórsetiw wazıypası qoyıldı. Tariyxı hám xalıqtı súwretlew jazıwshılardıń dóretiwshilik izleniwleriniń bas baǵdarı boldı. Qaharmanın turmısındagı ayırım bir epizodqa emes, al turmısın tolıq, isenimli súwretlewge syujet quratuǵın kóp jobalı realistlik

proza kerek boldı. Bul sintetikalıq bayanlaw janlarınín payda bolıwına alıp keldi. «Povestın payda bolıwı eki tendenciya menen belgilendi: bular liro-epikalıq hám sociallıq turmıs tendenciyalari edi». Onıń folklor menen, dástanlardın dástúrleri, olardıń qaharmanlıq sıpatı menen baylanısta boldı.

Ekinshi jaǵnan: jańa ádebiyat sociallıq-tariyxıy qarama-qarshılıqlardı súwretlewı tiyis boldı.

M. Dáribaevtıń «Mıńlardın biri» povestinde súyiwshilik temasın fol'klorlıq syujeti sociallıq motivler menen tereńlesedi. Milliylik hám internatsionallıq dialektikası unamı qaharmandı dástúriy ideallastırwıdan bas tartıw hám realistlik adamgershilik sıpatı qalıplestiriw jolların izlestirwden ibarat boldı, jańa poza rawajlanǵan ádebiyatlar tájiriyesine názer tasladı.

Realistik sıpatın qalıplesiwı minez-qulıqtın qalıplesiwı – milliy dástúrdin rawajlanǵan ádebiyatların realistlik tájiriyesinín tiykarı menen, fol'klorlıq tiptegi poetika qabıqların adam jandúnyasinin dialektikasin ashıp kórsetiwge uıwıw hárketi menen baylanı usı protsesse bayqaladı. Eritken ádebiy dástúrlerden qabıl etilgen shıǵıstın realistlik jazba ádebiyatınń sintezi usınan ibarat.

Qaraqalpaq izertlewshileri M. Dáribaevtıń «Mıńlardın biri» povestin unamı qaharmanlarınin obrazlarında folklorlıq estetika kórinis keldi, dep esaplaydı. Erolatın obrazı minez-qulqınin rawajlanıw hám qalıplesiw procesinde kórinbeydi hám sonlıqtan sıpatı avtorında oylap tabıw nátiyesi retinde qabıllaydı dep jazdı ádebiyatshı J. Narmıbetov.¹

Ótken ekinshi bir tárepin S. Bahadırova ashıp beredi: «Bul tek qaharmanın minezlemesin súwretlew jolı menen baylanıw, al óziniń minezlemesin qaharman ashıp kórsetiletuǵın turmıs jaǵdayları súwretlew menen dáliylleydi».²

Jańa ádebiyatta unamı qaharman túsiniǵi unamlılıqtın etikalıq ádebiyatınń turmıs menen baylanısađı. Dástanlarda, erteklerde

¹ Муханбетов М. Қазақстандағы поэзия дамуының тарихы және қазіргі жағдайы. –Ташкент: ФАН,

² Муханбетов М. Екінің бірі. –Астана: Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы, 1978. –68 б.

unamli qaharmanlar kúshli hám márt bolǵan. M. Dáribaev «Mınlardıń biri» povestinde Erpolattı usılay bayanlaydı.

Jazıwshılar unamli qaharmandı batırǵa uqsatıp kóresetedi. Avtor Erpolattıń shaqqanlıǵın, erligin bayan etedi. Erpolat revolyutsiyalıq gúrestı ele túsınbeydı. Ol dáslep baylardı jek kóredi, sebebi olar óziniń súyiklisin tartıp aladı, onı sabaydı. Qaharmanın minez-qulıq evolyutsiyası revolyutsiyalıq gúrestin kúsheyiw protsesinde júz beredi. Avtordıń xızmeti mine usınnan ibarat.

Erpolattıń klasslıq sana seziminiń oyandıwına İvan járdemlesedi. «Erpolattıń ádilsizlikke qarsı narazılıǵınıń stixiyal sıpatta ekenligin kórip, onıń ústine buniń tek jeke máplerge tiykaranganlıǵın seze otırıp, ol bunda klasslıq sana-sezimin oyatıwǵa, Erpolattıń ádil gázepleniwin durıs baǵdarga túsiriwge umtıladı. Ol kóp nárselge Erpolattıń kózin ashadı hám ezilgen adamlardıń janına, niyetlerine jaqın pikirler aytadı.

«Joq, sen qıynshılıqlarǵa tótepkı ber, dedi İvan Erpolatqa Ómir adamǵa tek bir mártebe beriledi. Mine usı qimbapt bahalı ómirde adam barlıq nárseni ushıratadı. Adam jeńe almaytuǵın tosqınlıqlar ushırasadı, biraq adam onı jeńiwı tiyis hám jeńedi» Bul sol jıllardagı ádebiyatta taragan usıl: revolyutsioner menen bir reet ushırasıwdıń yamasa revolyutsiyalıq waqıyǵa qatnasıwdıń nátiyjesinde qaharmanın sanasında burılıs júz beredi.

«Hamzanıń «Bay hám badır» p`esasında Gafurdıń tildap jumıslarǵa qatnasıwları onnı ideyalıq isenimlerine tásir jasaydı. Ólim jazasına húkim etilgen bol`shevik Abdulla Xoja menen gúrrinlesiwler S. Aynıydıń «Doxunda» shıǵarmasında Edge ushın sheshiwshi háreket boldı, rus revolyutsioneri Petrov penen ushırasıw Aybektiń «Qutlı qan» romanındaǵı Yulchiniń siyasiy isenimlerine tásir jasadı.»

Geybir izertlewshiler Erpolattıń obrazınıń qalıplesiwine, onıń belsendiliginiń ósimin kórsetiwge Gorkiydiń realizmi tásir jasadı dep esaplaydı.

Basqa bir izertlewshiler ádilsizlikke qarsı kóterilgen adam qaraqalpaq fol`klorınıń tipik obrazı dep esaplaydı. Gorkiydiń

tiyisgen tásiiri xalıq dóretiwshiliginde tek jemisli dástúrdi kóritiwge ǵana járdemlesti, dep jazdı olar.

Biraq folklorı qozǵalań ideyasınıń payda bolıw dáliili bolmadı hám ol minez-qulıqtıń qalıplesiw ariyxın kórsete almadı.

Húrziyanın obrazı – qaraqalpaq prozasında sotsiallıq azatlıq ushın gúrestiwshi hayaldıń birinshi obrazı ekenligi menen apatlanadı. Avtor povestinıń «Sırlı mazar» úzindisinde ol tuwralı bayan etedi. Húrziyanıń obrazı dáslep Miyrigúldin táǵdirine qaraydı. Jazıwshı qaharman qızdıń revolyutsiyalıq sanasınıń qalıplestiw jolların baqlap baradı. Qızıl Armiya otyadınıń keliwi Húrziyanıń bunnan bılayǵı táǵdirine sheshiwshi tásir tiygezedi.

Erpolattıń tásiiri menen onıń kóz aldında jańa dúniya ashıladı, hám jumıp azatlıqtı tilew (Erpolattıń bol`shevikler haqqında, basqashalar haqqında, Hákimbay haqqında gúrriniinen keyin) usı azatlıqqa jolıw alywǵa sanalı túrde umtılwǵa ótedi. Sonlıqtan ol dáslep hálte óziniń jańa jolın onshelli anıq túsınbey-aq Hákimbaydıń úyine kelgen basqashılardı qolǵa túsiriwde qızıl arıstıwshılardıń járdemlesedi. Dáslep onıń háreketleri tek Erpolattıń ótinishinen kelip shıǵadı. Mine endi basqashılardı qolǵa túsirgenen keyin óz erki boyınsha óz táǵdirin qızıl arıstıwshılardıń táǵdiri menen baylanıstırǵanlıǵın túsinedi, otyradı hám birge úyine ketedi.

Jazıwshınıń xızmeti artta qalǵan hayaldı hesh qanday bezekp kórsetпей hám onı qıyın jolın jeníletpesten onda klasslıq sanasınıń óyansınwın aqırınlap, adam sayın súwretlep bergenliginen shıǵadı. Sonlıqtan bul tiplik obraz bolıp shıqqan, al waqıyalar taqırat kórinedi. «Bizin pikirimizshe, avtor Gorkiydiń «Ana» romanınıń kúshli tásiiri astında bolǵan. Al endi «Sırlı mazar» povestinde avtor Beyimbet Maylininıń «Shuǵanın belgisi» shıǵarmasında da kúshli tásiiri astında bolǵan», dep jazdı M. Dáribaev.

Erpolattıń hám Húrziyanıń jańa iseniminiń qalıplesiwine belsendiliginiń ósimin kórsetiwge Gorkiydiń realizmi tásir jasadı dep esaplaydı.

Hürziyanın hám Hákimbaydın soqlığıswı sociallıq konflikttı sawlelendiredi.

S. Bahadırova «qaraqalpaq ádebyatında socialıq azatlıq ushın gúressheńlerdın obrazları ullı rus ádebiyatı menen «ushirasıwdan» keyin payda boldı» dep kórsetilgen ádebiy jumslardagı kóz-qarastı bir tárepleme dep esaplaydı.¹ Solay etip, basqa millet tájiriyesin ózlestirmey turıp qaraqalpaq ádebiyatında ádilsizlikke qarsı sanalıq penen háreket etiwshi qaharman payda bolmas edi. Biraq bunda jeke jazıwshın, jámiyetlik jaǵdaydın, onıń dúnya kóz-qarasın hám turmısqa dóretiwshilik múnásibetin belgilep bergен siyasiy-jámiyetlik jaǵdaydın qalıplesiwine járdem etken jaǵdaydar jıyntıǵı esapqa alınıwı tiyis. Rawajlangan ádebiyatlardıń tásiiri ádebiyattın ózindegi ideyaliq-estetikalıq qorlardı mobilizatsiyaladı, onıń múmkinshiliklerin ashıp berdi xalıq idealların ámelge asırılıwına járdem etti».

Gorkiy baslamasınıń hám milliy stixiyanıń organikalıq (tábiyiy) túrde qosılıwın Aybektiń «Qutlı qan» romanındaǵı obrazlardın sisteması misalında baqlap barıw múmkin. Onıń tiykarın Gorkiydın «Ana» romanına tán bolǵan sotsiallıq aldın burın boljaw quraydı. Ol bilay qurılǵan, onıń sotsiallıq bólimleriniń hár biri Yulchinin sanasına tásir jasaydı, romanın mazmunın quraytuǵın onıń juwmaqlawshı pikiriniń qalıplesiwine járdemlesedi».

Bir jaǵnan bular joqarı qatlamlardıń wákilleri, ekinshi jaǵnan ezilgen xalıq wákilleri. Obrazlardın pútkil sisteması bilayınsha jaylasqan, «bul Yulchinin adam tanıwı, onıń evolyutsiyası – bul tek Yulchinin minez-qulqınıń biologiyalıq qásiyeti ǵana emes, al tiykarınan tariyxıy zárúrliktiń ónimi».

Sonın menen birge Gorkiydın «Ana», İbragimovtıń Kün keledi», M. Gusinnin «Azan boladı», Aybektiń «Qutlı qan», M. Dáribaevtin «Mınlardın biri» shıǵarmaları bir-birinen háreket waqıtı hám ornı menen, qaharmanlardın milliy, psixologiyalıq jıyındısı, turmıs hám dástúrlerdin ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. M. Dáribaevtin tamamlanbaǵan «Mınlardın biri» povesti

qaraqalpaq prozasında jańa janrdın tuwılıwın baslaması boldı, etap aytqanda qaraqalpaq ádebiyatında povest janrınıń qalıplesiwı usı shıǵarmadan baslanadı.

M. Dáribaevtin «Tariyx esteligi» (1936) gúrrini ústinde daslepki dóretiwshilik tájiriyeberi ońıǵında povest dóretiwde paydalanıldı.

40-jıllarda basqa da povest'ler: A. Shamuratovtıń «Eski mektepte», «Menin jolbarslar menen ushrasıwlarım», Q. Ermanovtıń «Balıqshılar», J. Aymurzaevtıń «Quwat» povestlerine jańa janrdın ósiw qiyınshılıqları tásir jasadı.

Birinshi povest te qaraqalpaq balıqshılarınıń revolyutsiyaga deyinǵı turmıs teması sawlelenedi. Ekinshi povest te miynetkesh sabıqtın ótmishtegi awır turmıs sız etiledi. Biraq minez-qulıqtı ashıp kórsetiw, onıń evolyutsiyasın kórsetiw boyınsha tiykarǵı wazıypın jazıwshılar ele tolıǵı menen ornılay almagán.

A. Shamuratovtıń «Eski mektepte» povestinde balanın, Nızamanın hám mollanın obrazları realistlik obrazlar, jazıwshı ótken jıllardaǵı mollanın tipik obrazın bergен, bunda jetiliskeń ádebiyatlardan qabıl etilgen realizm printsipleri terenletilgen.

Nızam – qaraqalpaq prozasınıń sáti shıqqan realistlik obrazların bir. Jazıwshı psixologiyalıq tallaw usıllarınan sheberlik penen paydalanadı. Jazıwshınıń sheberligi balanın ishki dábiyasın, sezimlerin hám qapalıqların súretlewde kórinedi.

J. Narımbetov házirgi zaman qaraqalpaq romanınıń qalıplesiw jolına izertley otırıp, 30-jıllardıń aqırı hám 40-jıllardıń basındaǵı qaraqalpaq prozası haqqında bilay dep jazdı: «Jazıwshılar haqıyqatlıq kórkem súwretlew ushın jańa jollar hám formalar izlestiriwde rus hám ko milletli proza sheberleriniń tájiriyesine názer awdardı. Ózleriniń dóretiwshilik tayarlıǵınıń hám jańalanǵınan olar dásepki payıtlarda solarga mezegisi keldi, formasını hám súwretlew usılların elikledi». Zilkardıń «Erkin» romanındaǵı kompozitsiya, syujet hám obrazlar sisteması óziniń qalıplesiw boyınsha M. Sholoxovtıń «Kóterilgen tin» romanınıń birinshi bólimin eske túsiredi.

A. Shamuratovtıń «Eski mektepte» povestinde eski musulman mektebinin turmısına arnalǵan kartinaların úlken bólegi S.

¹ Бахадирова С. Роман хам дәуір. - Нөкис: Қарақалмақстан, 1978. -99 б.

sonshelli jaqın bolǵısı kelgen sayın ol onnan sonshelli qashıqlasıp ketti»¹. Gúrrıńdı jazıwshı qayta isledi hám sonıń tiykarında 1958-jılı roman dóretildi.

«Qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıw evolyutsiyası kishi úlken janlardan, professional prozaiklerge súyispenshilikten, kishkene jergilikli temalardan iri polotnolarǵa deyin, dáslepki sada prozalıq bayanawdan joqarı ideyalı kórkem gúrrinler ham povest'lerge deyingi janlardan payda boldı». [105, 111]

«Realizmnıń tereńlesiwı aqırınlap kúsheyiwshi protses retinde roman janrınıń ózinde júz berdi», dep jazdı J. Narımbetov [100, 99] Bul háréketti sıpatlay otırıp, ol romanlardıń úsh toparın atap kórsetedi: fol'klordıń kúshli tási astında jazılǵan romanlar «Ámiwdár'ya boyında», «Balıqshınıń qızı», «Mashaqatlı baxı» eki dástúr qarsında payda bolǵan romanlar –Qaraqalpaq qızı «Sońǵı hújim», «Aqdár'ya» hám basqalar jáne úshinshi topar fol'klordıń sheklengen tási astında jazılǵan romanlar: lıro epikalıq povest'ler. [100, 100]

S. Bahadırovanıń A. Begimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanı folklordıń tási astında jazılǵan dep bildirilgen pikirge kelispeydi. Romannıń poetikası Evropa tipindegi usınday romanlardı ajıralıp turadı dep esaplaydı. «Roman shıǵıs povest'lerine jaqın hám solay bolsa da realistlik roman bolıp tabıladı» Romanı jámiyetlik turmıstı talaydı hám qaharmanlardıń tágdiri tuwralı sotsiallıq qarama-qarsılıqlardı ashıp beredi.

Qaraqalpaq prozası óziniń qalıpleswinde milliy dáreklep tiykarlanadı. Haqıyqlıqtı súwretlewdiń fol'klor ushın usı bolǵan kórkem formaları menen printsipleri, súwretlew quralı prozanıń barlıq túrlerine tiykar boldı.

Milliy ózinsheliktı saqlaw talabı ádebiyattıń ishindegi túrler saqlawǵa názer taslawdı talap etti. Fol'klordıń romanga jasaw tásiriniń kúsheyiwine sol dáwirindegi poeziyanıń tási járdemlesti, «onıń miyraslıq baylanısı, milliy fol'klorlıq poetikalıq tájiriye menen baylanısı ásirese tigiz hám úkesh boldı.»

¹ Нурмухамедов М.К. Судьбы народов –судьбы культуры. –Ташкент: ИИЛ ИГиЛ АНУ, 1982. -24 с.

Qaharmanlıq epostıń dástúrleri A. Begimovtıń «Qız barstı ottırdo» degen babında kórinip turadı. Ayqızdıń minez-qulqındaǵı qaharmanlıq belgilerin súwretlew ushın jazıwshı ishki milliy tájiriyege, «Qırıq qız» eposındaǵı Gúlayımnıń, sárbınazdıń qaharmanlıq minez-qulqına názer taslaydı.

Romandaǵı syujet te, súwretlew quralları da fol'klorǵa jaqın. Al endi onıń realizmi neden ibarat? «Onıń realizmi – jazıwshıǵa jaqın jaǵan dáreklerdiń kóshirmesi emes»

A. Begimovtıń dóretiwshilik jolındaǵı basqa millet tájiriyesi de alda bir ózgeriske iye. Qaharmanlar Ayqızdıń, Dosbergenniń qaharmandıǵı evolyutsiyamı súwretley otırıp, jazıwshı xalıqlıq, otırıp otırılmaq pozitsiyalardan saǵa aladı.

«Eki bızdıń xalqımızdıń erteklerinde hám dástanlarında súwretlewshilerdey, hayal - qızlardıń tágdirindegi ádilsizlikke qızıl qurı gúretiw ǵana emes, al atap aytqanda klasslıq gúrestin ózetiwge túsinedi. Gorkiydıń, S. Muxanovtıń kórkemlik qurılıstı menen miyraslıq baylanısı tariyxiy jaǵdaydan tipik súwretlewshilerdi talap alawda, balıqshılardıń turmısında sol dáwir ushın bolǵan nárelerdi súwretlewde, sociallıq qarama-qarsılıqlardı talap da talay bılıwde kórinedi. Awır miynet, diywanashılıq kún-kelesi awatıwshılıq, bardamı klasstıń ádilsiz kóz-qarası –azatlıq bolǵan táđik ideyanıń rawajlanıwına járdem etken tiykarǵı dárekleler usı usıdar»

A. Begimovtıń «Jelqom» qosıǵında gúrrin etilgen qaharmanlıq qara narazılıq ideyası Bektursıǵa jaqın. Rus qaharmanlıq poeziyası dástúr bolǵan topalańshınıń obrazı M. M. M. «Chelkash», «Konovalev», «Makar» romanlarında gúrrinlerinde bunnan bilayda rawajlandı

«Eki bızdıń xalqımızdıń erteklerinde hám dástanlarında súwretlewshilerdey, hayal - qızlardıń tágdirindegi ádilsizlikke qızıl qurı gúretiw ǵana emes, al atap aytqanda klasslıq gúrestin ózetiwge túsinedi. Gorkiydıń, S. Muxanovtıń kórkemlik qurılıstı menen miyraslıq baylanısı tariyxiy jaǵdaydan tipik súwretlewshilerdi talap alawda, balıqshılardıń turmısında sol dáwir ushın bolǵan nárelerdi súwretlewde, sociallıq qarama-qarsılıqlardı talap da talay bılıwde kórinedi. Awır miynet, diywanashılıq kún-kelesi awatıwshılıq, bardamı klasstıń ádilsiz kóz-qarası –azatlıq bolǵan táđik ideyanıń rawajlanıwına járdem etken tiykarǵı dárekleler usı usıdar»

Usı dáwirde J. Aymurzaevtıń «Ámiwdár ya boyında», Ó. Ayjanovtıń «Aral qushagında» romanları, X. Seytovtıń «Mashaqatlı baxıt» povesti dóretildi, gúrrin, povest` janrlar bunnan bılay da rawajlandı. Sol dáýairdin eń jaqsı prozalıq shıǵarmalarında basqa millettin kórkem tájiriye dástúrleri házir zaman realizmi printsipleri menen baylanıladı. —I. Yusupovtıń «Seydan ǵarınnıń gewishi», T. Qayıpbergenovtıń «Mugallım raxmet» povesti hám basqalar.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushin sawallar:

- 1.«Ulıwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretiwshilik úyretiw máseleleri» páni haqqında túsinik berin?
- 2.«Ulıwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri» páninin maqseti hám wazıypaları neden ibarat?
3. Kórkem shıǵarma degen ne?
- 4.«Ulıwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretiwshilik úyretiw máseleleri» páninin baslı mashqalaları?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushin test sawalları:

- 1.Jazıwshı tárepinen tańlap alınǵan hám turmıstın belgili mashqalaları ulıwmalastırǵan waqıyalardıń kórinisi, sáwlelengen turmıs kórinisleriniń ideyalıq hám emociional tártip baqlaw ne dep ataladı?

- * A. Tema
- V. Ideya
- S. Tematika
- d. Mazmun

2. Ádebiy shıǵarmalarda avtırdın waqıyalarga, tabii kórinisine personajlarga, olardıń is-háreketlerine qatnası kó qarasınıń bildiriliwin ne deymiz?

- A. Qıstırma epizod
- * V. Lirikalıq sheginis
- S. Epigraf
- D. Kórkem súwretlew

3. Syujetten tiskari eleientler degende neni tusinesiz?

- A. Syujet tipleri
- V. Syujettiń tiykargı elementleri
- * B. Kompoziciyalıq qurallardı
- D. Kulminatsiyani

4. Bir shıǵarmadaǵı bir neshe temalardıń hám ideyalardıń hám bir jerge jámlep biriktirip bir salaǵa qosa alatugin avtırdın qaysı negizgi túyini ...dep ataladı.

- A. Tema
- V. Ideya
- B. Tematika
- d. Mazmun

5. Qudaylar, perishteler, payǵambarlar kaysi obraz turine tańlap aladı?

- A. Fantastikalıq obrashlarga
- V. Mitologiyalıq obrazlarga
- B. Simvolikalıq obrazlarga
- D. Allegoriyalıq

6. Syujet qaysı tiliden alınǵan hám mániisi qanday?

- A. Arab, káshbek, bólek
- V. Latın, belgi, rıshan
- B. Francuz, predmet, tema
- D. Anglıstan, savna kórinis

7. Jazıwshı tárepinen belgili bir kórkem obrazdı tiykar etip qaysı real qaharman... dep ataladı.

- A. Yp
- V. Kúshtip
- B. Qahar
- D. Kúsh

8. Syujet qaharında dawıslar neslerdin qaytalanıwı...

- A. Ushshı
- B. Ushshı
- C. Ushshı
- D. Ushshı

S.Invertsiya
D.Afostropa

9. Dramaliq shıǵarmadaǵı avtorıń túsındirme sózligin ne deymiz?

A.Pyesa
V.Ritmika
*S.Remarka
D.Anıteza

10. Adamlardıń sin-sipati oyi, minez-qulqı, xarakterı, adetı bir-birinen ajıralıp turatugin belgilerin ne deymiz?

A. Tip
V. Prototip
S. Xarakter
*D. Obraz

KÓRKEM SHÍǴARMA HÁM ONÍN QAǴYDALARI

Jobası:

1. Ulıwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretywshilikti óretiw máseleleri páninde kórkem shıǵarmanıń áhmiyeti.
2. Kórkem shıǵarma mazmunın túsiniw hám joba dúziw.
3. Kórkem obraz jaratıw máseleleri

Temanıń maqseti: kórkem shıǵarma haqqında túsiniw. Kórkem shıǵarmanıń talawdıń túrleri, lirikalıq, epikalıq usuldar haqqında talawdıń ózgeshelikleri haqqında túsiniw beriwden keles.

Temanıń wazypaları: Kórkem shıǵarmanıń áhmiyeti haqqında kórkem shıǵarmalardı talqlaw metodları, kórkem shıǵarmanı talqlawda jazıwshı stili tuwralı tereń ilimiy kózqarım beriw beriwdi maqset etedi.

Temanıń usuldarı: Kórkem shıǵarma hám onıń áhmiyeti, shıǵarım metodları, kórkem shıǵarmanı talqlawda jazıwshı stili, kórkem inwetlew qurallarınıń tutqan orni.

1. Ulıwma bilim beretugin mekteplerde ádebiy dóretywshilikti óretiw máseleleri páninde kórkem shıǵarmanıń áhmiyeti haqqında talaw beriw beriwdi maqset etedi. Kórkem shıǵarmanı talqlawda jazıwshı stili tuwralı tereń ilimiy kózqarım beriw beriwdi maqset etedi.

Temanıń usuldarı: Kórkem shıǵarma hám onıń áhmiyeti, shıǵarım metodları, kórkem shıǵarmanı talqlawda jazıwshı stili, kórkem inwetlew qurallarınıń tutqan orni.

I. Yusupov bilay deydi, gúrrin di jazgan waqıtında Sholoxovtı «Kóterilgen tını» tuwralı, Turgeneevtıń «Mumıı» tuwralı oyladı. (ádebiyatsha G. Esemuratov «Seydan «Mumıudagı Gerasimdi eske túsiredi dep jazdı.» Al endi rus jazıwshılarını ózine tiygizgen tásiiri tuwralı ádebiyatshılardıń pikirlerin oqıǵan waqıtında Paqırbay bir nárseni menen Makar Nagul'novtı eske túsiredi, degen oya keldim. «Ne degen menen tásir, dep jazıwshı, betinde jatqan nárseni emestey kórinedi, tásir anaǵurıw tereń protsess bolıwı tiyis.

M. K. Nurmuxamedov gúrrinde súwretlengen adamlardıń qıylı turmısı, táǵdirleri, rus klassikasın bilıw bir jaǵınan Yusupovtıń gúrrini menen Sholoxovtıń, Turgeneevtıń shıǵarmaları arasında ruhiy uqsaslıqtı payda etti hám ekinji jaǵınan I. Yusupovtıń ózi ushin belgisiz qanday da bir dárejede qaraqalpaq jazıwshısınıń jazıw usulına tásir etti, dep túsindir. Biraq ideyaliq-tematikaliq uqsaslıq barlıq waqıtta óz úyreniwdi anıqlata bermeydi. T. Qayıpbergenovtıń «Mugallım raxmet» povesti Shińǵıs Aytmatovtıń «Birinshi mugallım» povestinen bir neshe jul burın jazıldı. Eki povest te tenis ideyasi, bayan etiletuǵın dáwiri boyınsha kúta uqsas hám eger Qayıpbergenov óziniń povestin Sh. Aytmatovtan keyin jazǵan bım qırǵız jazıwshısınıń tásiiri dep aytıwshılar tabılar edi júzinde eki povest'tiń uqsaslıq sebebi minadan ibarat: dáde qırǵız hám qaraqalpaq mugallımler táǵdirleriniń bir bolǵanlıǵı: eki jazıwshınıń dóretiwshilik qalıpsiw jolınıń kópli uqsaslıǵınan ibarat.

I. Yusupovtıń «Seydan gárriniń gewishi» gúrrini tuwralı «prozadagı poeziya», onda I. Yusupov qosıqlarınıń ájayıw ayırıqsha túrge dónedi» dep aytıldı.

3. Kórkem obraz jaratıw máseleleri

Jazıwshınıń kórkem sheberligi ne nársede kórinedi?

Onore Balzak bilay dep jazdı: «Eger persona shıǵarılsa, onda romanshınıń sheberligi barlıq detal haqıyqatlıǵınan ibarat»¹.

Seydan - turmıstan alınǵan haqıyqıy obraz. Naǵız detal'din shıǵıwı, jazıwshı shıǵarmaga tiykar etip alǵan faktlerdin, shıǵarıwshı qubılıslardıń baylıǵı oǵan oydan shıǵarıwshı óz ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi.

Seydan bayanlawdıń basında awılda júz berip atırǵan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi.

Seydan bayanlawdıń basında awılda júz berip atırǵan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi.

Seydan bayanlawdıń basında awılda júz berip atırǵan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi.

Seydan bayanlawdıń basında awılда júз беріп атırған шығарыwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi. Gúrriniń syujeti 30-jıllaodagı turmıstan shıǵarıwshı ólimin usıdan erkin paydalanıw, keń juwmaqlar shıǵarıwshı ólimin beredi.

¹ Бальзак О. Собр соч.: В 15-ти т. М.: Гослитиздат, 1955, Т. 15. С. 296

ózi siyaqli adamlar¹ni tagdiri tuwraldi oylanadi, tek sonina topalanshiga aylanadi. Qaharman²ni jeke mapi nagir revolyutsiyaliq ahmiyetke iye hareketler islew ushin sebep boladi.

Jazyashunin sheberligi malim fakti kórkemlik peni súwretley biliwden ibarat. «Faktin ózi haqiyatliq emes, al shiyki zat, onnan kórkem ónerdin nagiz haqiyatligin eritip tar aldirw gerek. Tawiqti párleri menen birge quwiriwga bolmaydi, faktin aldında bas iyw atap aytqanda, tosinnan bolgan ahmiyet emes nárseni túpkilikli ham tipik nárseler menen aralastirw alip keledi».

Tariyxta malim bolgan jamaatlestirw fakti I. Yusupov³ «Seydan garrinin gewishi» gúrrinde kórkem sheberlik peni súwretlengen.

Shigarmann⁴ qizigarliq siri sonday-aq súwretlep otirw waqiyalardi jaylastira biliwde ashup kórsetiledi. Sonday óz atirtpaytu⁵gin waqiyalar tuwrali qiziqli gúrrin etiw múmkin bol sonin menen bir waqitta óz-ózinin qiziqli waqiya oqiwah biygam qaldirw múmkin».

N.G.Chernishevskiydin «Ne islew gerek?» romani waqiyah sheberlik penen qiziqli etip jaylastirw⁶ni úlgisi bola aladi.

Bayanlaw qupiya túrde ózin óltirwden baslanadi («Aqum babi»). Keyin bunday baslamanni birinshiden, jaziwshunin jeli waqiyadan bas tartiw tilegi menen hám ekinshiden oqiwah qiziqtirw niyeti menen baylanishi ekenligi anqlanadi.

A. Qadirydin «Ótken kúnler» romanin oqiwshini en bas baslap ózine tartip ketiw siri neden ibarat? «Kórkem peni aqirna deyin aytilmawinan, waqiyalardin sheberlik peni jaylastirulw⁷inan ibarat». Roman jas jigittin hám qiz muxabbatin súyaretlewden baslanadi. Atabektin súyip qalghan bizler bilemiz. Biraq onin muhabbatin qashan baslanganida kimdi súyip qalghanligi bizge hazirshe malim emes. «Ótken kúnler» romanin anaw ya minaw waqiyani súyaretley otirip, kimde bolsa bir «qupiyada» uslaydi. Eger ol Atabek penen Kumay ushuraswin «jasirmaganda» waqiyalar bir tegis rawajlanish oqiwshu bular tuwrali aldın bilip alip, kitap on qiziqtimas

Kórkem shigarmani tallay otirip, tásir jasaw faktlerin emes, al bir kórkem sóz sheberine tán bolgan jeke dóretiwshilik uslin, onni aytmashuligin izlew gerek, óytkeni jaziwshunin sheberligi on ideyaliq-estetikalıq tásir jasawdin ahmiyeti usinnan ibarat.

Ótken kúnler romanında sol ózbek jaziwshisi A. Qadirydin muhawshilik jolın izertlewshi geypara adamlar bilay dep jazadı: «Qadirydin romanın tallaw paytında XIX ásirdegi rus ádebiyatınıń tásiiri ayqın seziledi. «Ótken kúnler» romanınıń bas quramınan Atabektin qaygılı tagdiri—bul bay klass wákili bolıwına qaratılğan ádettegi adamgershilik quwanishlarınan ayrılgan bir ótken kúnler romanında «ziyat adam» tagdirin eske túsiredi.

«Ótken kúnler» romanında ózi toplangan tájiriybenin ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı.

«Ótken kúnler» romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı.

«Ótken kúnler» romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı.

«Ótken kúnler» romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı.

«Ótken kúnler» romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı. Tásir jasawdı kórsete otirip, ótken kúnler romanında ózine hám dawam etiwın anlatadı.

dásturlerinin miyraslılığı qazaq hám ózbek jazıwshıların qaraganda ádewir áhmiyetli rol atqaradı, bular házirgi zamana qaraqalpaq ádebiyatında dóretiwshilik penen dawalastırılmaqta». Biraq bull dásturler tariyxıy táğıdirlerinin birliğini menen, regionlıq jaqınlığı menen qaraqalpaqlar menen baylanısqaan xalıqlardıń ádebiyatları menen óz-ara háreket etiw protsesinde jańa sapada kórinip atır, bul qaraqalpaq, qazaq ózbek sıyaqlı xalıqlardıń til, geografıyalıq, tariyxıy hám mádeniy jobasında kórkemlik tájiriybenin jaqınlığına tásir tiygizbekte.

Qaraqalpaq prozasında temalar islep shıǵıw hám iri janrlar qalıplestiriw birinshi gezekte turmıstıń ózinen talaplarınan kelip shıqtı.

Biraq xalıq sanasınıń evolyutsiyası haqqında, jańa adamlıq qalıplestiriw haqqında epikalıq shıǵarmalar dóretiwde Gorkiy tájiriybesi áhmiyetli bolıp qaldı. «Gorkiy óziniń dóretiwshilik jolında sotsialistik kórkem ónerdiń túpkilikli belgilerin ózgesheliklerin anagurlım kúshli ámelge asırdı. Ol dáwirde kórkem túyinine, onıń estetikalıq sırların birinshi ashıwshı aylandı.

Milliy jazıwshılardıń Gorkiydiń kórkemlik tájiriybesine nısan taslawı nızamlı dep esaplaydı qırǵız prozasın izertlewshi Laylieva. «Gorkiy miliy jazıwshılardıń kópshiligi ushm birinshi bolıp ortaǵa qoydı».¹

Gorkiydiń kórkemlik usılların izleniwleri kóp túrlilik ádebiyattıń barlıq janrların derlik ózlestirdi hám har bir kólemde jańa jollardı baqladı, jańa múmkinshilikler ashıw Janrlardıń, ideyalyq motıvlerdiń hám kórkemlik usıllardıń óz-ara háreketinde jańa múmkinshilikler ashtı. A' debiy jumı barlıq basqıshlarında onıń dóretiwshilik jolınıń jańa tendentsiyaları ashıldı. Gorkiydiń dóretiw jolınıń erterek dáwirinde gúrin tiykargı janrga aylangan, 60-90-jıllarda jańa XX ásirdiń dáslepki jıllarında drama tiykargı janrga aylan Gorkiydiń ádebiy jumısınıń barlıq basqıshlarında dóretiwshilik jolı kóp qırlı. Solay bolsa da onıń kóp

¹ Лайлева И. Д. Традиции русской классической и мировой литературы в киргизской прозе. -Фрунзе: Илим, 1988. 171.

belgileri barlıq waqıtta belgili bir maqsetke umtıwıw menen belgeni. Haqıyqatlıqtı epikalıq jaqtan jańadan dóretiwge ashıw Gorkiydiń dóretiwshilik jolınıń negizgi kórkem ideyası bolıp qaldı. Gorkiydiń tútkil dóretpesi úziksiz kúsheyip atırǵan ádebiy tendentsiyalardıń katınası bolıp tabıladı. «Al endi tendentsiyalıq ideyalyq-kórkem rawajlanıw protsesinde bull tendentsiyalar hápr qıylı basqıshlardan ótti, túri ózgerdi hám onıń mazmunın bayıttı.

Gorkiydiń shıǵarmaları xalıq haqqında, onıń ruxınıń qúdireti haqqında turmıstı túp-tıykarınan ózgeriwge uqıplılıǵı haqqında shıǵarılıwı jańasha qoydı, qoyıp hám sheshkenlikten keń pikirler ashıwıwı jańasha belgili bir maqsetke umtıwıw menen belgeni. Haqıyqatlıqtı epikalıq jaqtan jańadan dóretiwge ashıw Gorkiydiń dóretiwshilik jolınıń negizgi kórkem ideyası bolıp qaldı. Gorkiydiń tútkil dóretpesi úziksiz kúsheyip atırǵan ádebiy tendentsiyalardıń katınası bolıp tabıladı. «Al endi tendentsiyalıq ideyalyq-kórkem rawajlanıw protsesinde bull tendentsiyalar hápr qıylı basqıshlardan ótti, túri ózgerdi hám onıń mazmunın bayıttı.

Gorkiydiń shıǵarmaları xalıq haqqında, onıń ruxınıń qúdireti haqqında turmıstı túp-tıykarınan ózgeriwge uqıplılıǵı haqqında shıǵarılıwı jańasha qoydı, qoyıp hám sheshkenlikten keń pikirler ashıwıwı jańasha belgili bir maqsetke umtıwıw menen belgeni. Haqıyqatlıqtı epikalıq jaqtan jańadan dóretiwge ashıw Gorkiydiń dóretiwshilik jolınıń negizgi kórkem ideyası bolıp qaldı. Gorkiydiń tútkil dóretpesi úziksiz kúsheyip atırǵan ádebiy tendentsiyalardıń katınası bolıp tabıladı. «Al endi tendentsiyalıq ideyalyq-kórkem rawajlanıw protsesinde bull tendentsiyalar hápr qıylı basqıshlardan ótti, túri ózgerdi hám onıń mazmunın bayıttı.

Gorkiydiń shıǵarmaları xalıq haqqında, onıń ruxınıń qúdireti haqqında turmıstı túp-tıykarınan ózgeriwge uqıplılıǵı haqqında shıǵarılıwı jańasha qoydı, qoyıp hám sheshkenlikten keń pikirler ashıwıwı jańasha belgili bir maqsetke umtıwıw menen belgeni. Haqıyqatlıqtı epikalıq jaqtan jańadan dóretiwge ashıw Gorkiydiń dóretiwshilik jolınıń negizgi kórkem ideyası bolıp qaldı. Gorkiydiń tútkil dóretpesi úziksiz kúsheyip atırǵan ádebiy tendentsiyalardıń katınası bolıp tabıladı. «Al endi tendentsiyalıq ideyalyq-kórkem rawajlanıw protsesinde bull tendentsiyalar hápr qıylı basqıshlardan ótti, túri ózgerdi hám onıń mazmunın bayıttı.

qalğan ádetlerine qarsı awır güreste oyangan jańa sananıń qıy güresinde jańa jámiyet adamı payda boldı. qaysıları A. Fadeev jazıwshı ushın kúta áhmiyeti bolğan usı jańa adamnıń qalıplıq protsesinde dıqqatın ja qaysıları A. Fadeevtiń dıqqatın ózine kóbirek tarttı, mine usıların barlıǵın anıqlaw zárúr dep esaplaw ilimpaz. «A' debiy mektep haqqında», dóretiwshilik baylanısh haqqında, burın ótkenlerdiń dástúrleriniń áhmiyeti haqqında máseleni tek «turmis mektebi» tiykarında ilimiy jaqın tarenlestirdi. «Qıyralıw» kritikannıń ádil kórsetkenindey, aǵım dádebiyatta psixologiyalıq tallawdın sheberligi menen kózge túsirildi.

Biygárez mámeketlerdiń doslıq awqamındaǵı xalıqlar dádebiyatında ele 20-30 -jıllarda iri kólemlı epikalıq shıǵarmalar dóretiw tendentsiyası bayqaldı. M. Sholoxovtıń «Timıq Dóre» A. Tolstoydıń «Mashaqatlı júris», A. Fadeevtiń «Udege» sońǵısı, M. Gorkiydiń «Artamonovlardıń isi», «Klim Samgınnıń ómiri» sol dáwirdiń ádebiyatınıń shıńları boldı.

Sońǵı jılları tariyxı dáwirde epikalıq jaqtan uǵıw hám dóretiwge umtılw kúsheydi. Xronikalı waqıyalar ayırıw paydalana otırıp, olar revolyutsiyanı, puxaralar urısın, jámiyet qurıwdıń dáslepki on jıllıqların, Ullı Watandarlıq súwretlewdi awıl, qalanı, tágdirleri bir waqıtta izertlenip atırıp bir yamasa bir neshe semyanı kórsetiw menen birlestirdi. Waqıt jańa jámiyetlik qatnasıqlarǵa ótiw protsesiniń qiyınshılıǵı biygárez mámeketlerdiń doslıq awqamındaǵı xalıqlardıń ayırıw adamlar turmisiniń aralasaw jaǵdayında ayırıw betindegidey sáwlelenedi.

I. Erenburgtıń «Dawıl, K. Fedin hám K. Simonov trilogiyaları, V. Smirnovtıń «Jáhannıń ashılıwı», F. Abramov «Sharbaqlar», I. Stadnyuktiń «Uris», G. Markovtıń «Strojniklerdiń duzi», «Sibir», A. Ivanovtıń «Kólenkler tóre boladı», «Mángi shaqırıq», V. Shukshinniń «Lyubavınalıq Belovtıń «Kanunlar», G. Konovalovtıń «Dáre» P. Proskurinniń «Tágdir» hám «Seniń ismiń», A. Chakovtıń «Qamal», A. Nurpeysovtıń «Qan hám ter», M. Avdeyevtiń «Batpaqtaǵı baspana», I. Melejdiń «Gúldirmamanıń turmisini»

«Batpaqtaǵı adamlar» shıǵarmaları usınday sıpattaǵı shıǵarmalar arasında kózge túsedi.

A. Fadeevtiń V. Yu. Poliskalov epikalıq shıǵarmaları ádebiy dáwirde epikalıq ózgesheligin kórsetti: «Epikalıq shıǵarmalardıń dawıy paytında bulardı klassikalıq rus ádebiyatınıń dástúrleri menen baylanıstırıp hám L. Tolstoydıń «Uris hám paraxatshılıq» shıǵarmaları menen salıstırıp sózsiz kúta kúshli ekenligine gúman etkenim de ol nelikten de dıqqattan shette qalıp baratır Artamonovlardıń isi», «Klim Samgınnıń ómiri»). Atap aytqanda, «Artamonovlardıń isi» hám «Klim Samgınnıń ómiri» shıǵarmaları dástúrlere sıykenice otırıp, házirgi zaman jazıwshıları usı kúta kólemlı tariyxı waqıyalarǵa ayqınlastırıp, olardı dádebiyatqa qıyınshılıq arıstırıp turmısına jaqınlastırıp, minez-ádetleri tariyxı penen soqlıǵıstırıp hám adamlardıń tágdirlere qatnasıqların kórsetiwge umtıladı.

A. M. Gorkiy «barlıq waqıtı ayqın sezip keldi hám óziniń turmisinde jıllardıń basında «Foma Gordeev» hám «Ana» sıyaqlı shıǵarmalarında ayqın tariyxı jaǵdayǵa baylanıslı ayırıw qatnasıqların talayǵa umtıldı. Bir semyanıń 1812-jılǵı «Batpaqtaǵı jıllıq jıwıń dawamındaǵı tariyxın jazıw niyetiniń qiyınshılıǵı bolǵanlıǵı málim. Biraq bunıń ushın haqıyqıy dádebiyatqa qatnasıqlarında sharayattar bolmadı. Óziń pútkil dádebiyatqa qatnasıqlarında M. Gorkiy adamnıń sotsiallıq awhalına qatnasıqların tariyxı penen baylanıstırıp kórsetiw niyetin iske qatnasıqlar keldi. Jazıwshınıń joqarında atap kórsetilgen dádebiyatqa qatnasıqlarında «Matvey Kojemyakinniń ómiri», «Egor Bulichev «Vassa Jeleznova», «Egor Bulichev «Batpaqtaǵı baspana» hám basqalar» kóplegen gúrinler

«Batpaqtaǵı adamlar» shıǵarmaları usınday sıpattaǵı shıǵarmalar arasında kózge túsedi. «Batpaqtaǵı adamlar» shıǵarmaları usınday sıpattaǵı shıǵarmalar arasında kózge túsedi. «Batpaqtaǵı adamlar» shıǵarmaları usınday sıpattaǵı shıǵarmalar arasında kózge túsedi.

sózsiz súyenedi. Onıń ústine V. Yu. Poliskalov A. M. Gorkiydıń sońǵı shıǵarmaların hám A. İvanovtıń «Máńgi shaqırıq» romanın salıstırmalı jobada izertley otırıp usınday juwmaqqa keledi. Romanlıq baslama minez – qulıqtı rawajlandırıw logikalıq baylanıslı, al «Máńgi shaqırıqta», sonday-aq «Artamonovlar» isindegi syujet tariyx logikası menen háreketke keledi degen tiykarda shıǵarmanıń roman janrı retindegi anıqlaması kelispeydi. Romanda hár bir waqıya qaharmanıń háreket baylanıslı, onda qaharmanıń minez–qulqı ashıladı. O'z háreketleri nátiyesinde personaj nızamlı finalǵa keledi. İzertlewshi «Máńgi shaqırıqtı» epopeya dep anıqlaydı, belgiley óytkeni naǵız tariyxıy waqıt «Máńgi shaqırıqtıń jetek qaharmanı bolıp tabıladı hám sonlıqtan tariyx logikası ayaq penen háreketke keledi.

Rus ádebiyatın izertlewshiler roman dóretiwdiń jer ja tájiriyesin N. Tolstoy hám F. M. Dostoevskiy ulıwmalastır olar XX ásirdegi romanlar problematikasın hám dúzilisin alda belgilegen romanlar jazdı, dep kórsetti. L. Tolstoy «jan dialektikasın qayta tikledi, onıń romanlarında sotsiallıq motiw sawlelendi, minez – qulıqlar psixologiyalıq jaqtan islenip shıǵı epikalıq úlgede bayanlandı. F. M. Dostoevskiydiń novatı psixologiyanıń tereńligine názer taslawdan ibarat. «M. Gorkiy XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı rus romanınıń epikalılıǵın etip onıń sotsiallıq dógereklerin kúsheytti, qaharmanlarda turması sotsiallıq jaǵdaylardan ajıralmadı»

M. Gorkiydiń dóretiwshilik jolın izertlewshi A. A. Voznesenskiy epikalılıqqa umtılıw ele Gorkiydiń erterektegi dóretiwshilik jolın táń boldı dep esaplaydı. «Jazıwshı dóretken Danko epikalıq dáslepki obrazlar epikalılıqqa jaqın, óytkeni qaharmanlıqqa tayar turıw, ruxtıń topalańshılıǵı ámelge ashıwı V. Vorovskiydiń pikirinshe, bular revolyutsiyanı psixologiyalıq jaqtan tayarladı»

Gorkiytanıwda kórneklei soz sheberleri A. S. Pushkin, N. V. Gogol, I. S. Turgenev, A. E. Saltıkov – Shchedrin, M. Y. Lermontov, F. M. Dostoevskiy, L. N. Tolstoy, A. P. Chexov, G. Korolenkolar menen A. M. Gorkiydiń hár qıylı dóretiwshilik

psixologiyalıq jaqtan baylanıstan tar ayqın dárejede dóretiwshilik baylanısların usıw kórsetiwge arnalǵan jumıslar kóp.

«Máńgi shaqırıqta» sonday-aq «Artamonovlar» romanında da qaharmanıń minez – qulıqtı rawajlandırıw logikalıq baylanıslı, al «Máńgi shaqırıqta», sonday-aq «Artamonovlar» isindegi syujet tariyx logikası menen háreketke keledi degen tiykarda shıǵarmanıń roman janrı retindegi anıqlaması kelispeydi. Romanda hár bir waqıya qaharmanıń háreket baylanıslı, onda qaharmanıń minez–qulqı ashıladı. O'z háreketleri nátiyesinde personaj nızamlı finalǵa keledi. İzertlewshi «Máńgi shaqırıqtı» epopeya dep anıqlaydı, belgiley óytkeni naǵız tariyxıy waqıt «Máńgi shaqırıqtıń jetek qaharmanı bolıp tabıladı hám sonlıqtan tariyx logikası ayaq penen háreketke keledi.

Rus ádebiyatın izertlewshiler roman dóretiwdiń jer ja tájiriyesin N. Tolstoy hám F. M. Dostoevskiy ulıwmalastır olar XX ásirdegi romanlar problematikasın hám dúzilisin alda belgilegen romanlar jazdı, dep kórsetti. L. Tolstoy «jan dialektikasın qayta tikledi, onıń romanlarında sotsiallıq motiw sawlelendi, minez – qulıqlar psixologiyalıq jaqtan islenip shıǵı epikalıq úlgede bayanlandı. F. M. Dostoevskiydiń novatı psixologiyanıń tereńligine názer taslawdan ibarat. «M. Gorkiy XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı rus romanınıń epikalılıǵın etip onıń sotsiallıq dógereklerin kúsheytti, qaharmanlarda turması sotsiallıq jaǵdaylardan ajıralmadı»

M. Gorkiydiń dóretiwshilik jolın izertlewshi A. A. Voznesenskiy epikalılıqqa umtılıw ele Gorkiydiń erterektegi dóretiwshilik jolın táń boldı dep esaplaydı. «Jazıwshı dóretken Danko epikalıq dáslepki obrazlar epikalılıqqa jaqın, óytkeni qaharmanlıqqa tayar turıw, ruxtıń topalańshılıǵı ámelge ashıwı V. Vorovskiydiń pikirinshe, bular revolyutsiyanı psixologiyalıq jaqtan tayarladı»

Gorkiytanıwda kórneklei soz sheberleri A. S. Pushkin, N. V. Gogol, I. S. Turgenev, A. E. Saltıkov – Shchedrin, M. Y. Lermontov, F. M. Dostoevskiy, L. N. Tolstoy, A. P. Chexov, G. Korolenkolar menen A. M. Gorkiydiń hár qıylı dóretiwshilik

psixologiyalıq jaqtan baylanıstan tar ayqın dárejede dóretiwshilik baylanısların usıw kórsetiwge arnalǵan jumıslar kóp. «Máńgi shaqırıqta» sonday-aq «Artamonovlar» romanında da qaharmanıń minez – qulıqtı rawajlandırıw logikalıq baylanıslı, al «Máńgi shaqırıqta», sonday-aq «Artamonovlar» isindegi syujet tariyx logikası menen háreketke keledi degen tiykarda shıǵarmanıń roman janrı retindegi anıqlaması kelispeydi. Romanda hár bir waqıya qaharmanıń háreket baylanıslı, onda qaharmanıń minez–qulqı ashıladı. O'z háreketleri nátiyesinde personaj nızamlı finalǵa keledi. İzertlewshi «Máńgi shaqırıqtı» epopeya dep anıqlaydı, belgiley óytkeni naǵız tariyxıy waqıt «Máńgi shaqırıqtıń jetek qaharmanı bolıp tabıladı hám sonlıqtan tariyx logikası ayaq penen háreketke keledi.

kórkemlik jańalıǵın qampaytıp kórseti ushın usınday teń keltiredi.

Kóplegen jazıwshılar «Ana» temasında jazdı, biraq tek Gorkı shıǵarmasına «tań qalarlıq rol atqarıw nesip etti jáne XX ásir rawajlanıwına ayrıqsha tásir tiygizdi. Bezrodıydıń, Tamań Mashitskiydiń ham basqalardıń joqarıda atap kórsetilgen shıǵarmaları tematikalıq jaqtan Gorkıydiń «Ana»sına únles keler ed qashan-aq birotala umıtılıp ketken, óytkeni olar kórkemlik jaqtan bahalıǵı onshelli emes. Gorkıydiń «Ana»sında áwladlar tárbıyalandı ham bul shıǵarma adamlarǵa ele uzaq waqıt xızmet etedi, óytkeni onda ógada úlken quwatlıqtaǵı úlken keler bar».

Izertlewshi M. Gorkıydiń ashqan kórkemlik jańalıǵı belsendilikti súyaretlewden ibarat dep esaplamaydı, óytkeni Gorkıydiń qaharmanları ǵana belsendi emes, al Shekspir kórsetken Shillerdiń Chernishevskiy ham Turgenewtiń, Tolstoy kórsetken Dostoevskiydiń qaharmanları da ózlerinshe belsendiler. Sonıń arqasında aq jazıwshınıń novatorlıǵı stixiyalını tek sanalıq payız baylanıstırıw koncepciyasınan ibarat emes. Lev Tolstoy aq jazıwshınıń jańalıǵın dialektikasın súwretlewdiń sheberi bolsa, Maksim Gorkı — adam jańalıǵın dialektikasın ham revolyutsiyalıq oypat súwretlewdiń sheberi.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawalları

1. Kórkem shıǵarmanı talqılawda jazıwshı stili.
2. Jazıwshınıń kórkem sheberligi ne nársede kórinedi? berin?
3. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiliwshiler úyretiw máseleleri páninde kórkem shıǵarmanıń áhmiyeti qanday?
4. Kórkem shıǵarmalardı talqılaw metodları degende túsinesiz?.
3. Kórkem shıǵarmanı talqılawda jazıwshı stili áhmiyetke iye?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Mısbaı, mıska, kanizek sozleri tildegi qaysı sozler turine kiredi?

- A. Vulgarizm
- B. Vorvarizm
- C. Istorizm
- D. Neologizm

2. Kórkem shıǵarmanı saxnaǵa qoyıw ushın qayta islew ne dep atıladı?

- A. Drama
- B. Follyovka
- C. Operetta
- D. Opernıy

3. Jazıwshı shıǵarmanı katarındaǵı aqırǵı sózler, sóz jumıstıń faktırlanıp keliwi...

- A. Apantıy
- B. Apantıy
- C. Apantıy
- D. Apantıy

4. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?

- A. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- B. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- C. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- D. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?

5. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?

- A. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- B. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- C. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- D. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?

6. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?

- A. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- B. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- C. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?
- D. Kórkem kórkem metod tiykarında qanday túrlerge bólinedi?

S.G. Chernichevskiy
D.A.S Pushkin

7. Eski qoljazbalar tiykarında qaysı ilimpazlar jumıs barǵan?

*A. X Xamidov, Murtazaev, K Bayniyazov
V.S Axmedov, K Sultanov, M Nurmuxammedov
S.G Esemuratov, K Sultanov, S Axmedov
D.Xamidov. Nurmuxamedov, K Kamalov

8. "Poetikalıq óner» miynetiniń avtorı kim hám neshin ásirde dóregen?

A.B. E Sh 384-322-jillar Aristotel
V.B. E Sh 427-347-jillar Platon
*S.XVII asir Nikola Bualo
D.Denni Didro XVII asirde

9. Haywanatlar, qurt-kumiriskalar, xar kiyli januarlar adamlardin minez-kulkindagi kemshilikler kaysi obraz saulelenedi?

A. Fantastikalıq
V. Bifologiyalıq
S. Satiralıq
*D. Allegoriyalıq

10. Opera ushin jazilgan kórkem shigarma teksti...

A. Muzikalı drama
V. Komediya
*S. Libretto
D. Ariya

MINIZ-QULIQ PSIXOLOGİYALIQ JAQTAN ISLEP SHIǴIWDIŃ ÓZGESHELIKLERI

Jobası:

1. Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında psixologiyalıq talawın áhmiyetti.

2. Qayıpbergenov shıǵarmalarına psixologiyalıq talaw

3. Jazıwshınıń shıǵarma dóretilwdegi kórkem psixologiyalıq talawın áhmiyetti.

4. Prozanıń maqsetti Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında talawın talaw wdarma haqqında túsinik. Kórkem talawın talawdın teriyalıq tiykarları haqqında túsinik talawın talaw

5. Prozanıń wazıypaları Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında talawın talawdın kúshiywi onıń sıpatlı ózgesheligi talawın talaw shıǵarmaları turmıs qubılısların hám minez-teriyalıq talawde aywın seziletuǵın psixologizm mánisine talawın talaw haqqıyattıǵı kórkem súwretlew, realizm, t.b. talawın talaw kúshiywi kúshiywi beriwdi maqset etedi.

6. Talawın talawdın kúshiywi Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında talawın talaw, qaraqalpaq prozasında psixologiyalıq talawın talaw ózgesheligi, házirgi zaman jazıwshılarınıń talawın talaw qubılısları, psixologizm, haqqıyattıq, kórkem talawın talaw

Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında psixologiyalıq talawın áhmiyetti

1. Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında psixologiyalıq talawdın talawın talaw ózgesheligi bolıp tabıladı. Házirgi zaman talawın talaw turmıs qubılısların hám minez-teriyalıq talawde aywın seziletuǵın psixologizm mánisine talawın talaw haqqıyattıǵı kórkem súwretlewde talawın talaw áhmiyetti turadı.

Rus klassikalıq ádebiyatında minez-qulıq psixologiyasınıń beriwde qashshannan kiyatırǵan dástúrler bar.

Lev Tolstoydın hám Fedor Dostoevskiydın dóretpeleriniń adam janınıń psixologiyasınıń tallaw anauırılımı tolıq ashıp berilgen. Maksim Gorkiy, Aleksey Tolstoy, Aleksandr Fadeev, M. Sholoxov sovet dáwirindegi basqa da jazıwshılar rus klassikalıq ádebiyatınıń sıpatın psixologiyalıq jaqtan ashıp kórsetiw dástúriniń miyras retinde qabıl etti.

Dástúr usıllardıń ózlestiriwdiń anılatuǵınlıǵı, onıń haqıyqatlı estetikalıq ózlestiriwdiń belgili paytıların, ótmishte orın alıwı ideyalıq-kórkem jańalıqlardı qayta tiklew hám qayta túsindiriw ekenligi, sonıń aqıbetinde «uqsas usıllardıń», formaların, belgileriniń payda bolıp atırǵanlıǵı teoriyalıq jaqtan túsindiriliwde.

Dástúr novatorlıqqa qarama-qarsı emes. Dástúr novatorlıq – kórkem dóretywshiliktiń dialektikalıq jańalıq baylanısqan, óz-ara aralasatuǵın kategoriyalar. Dástúr tariyxıy ádebiy protsesstıń tiykarın quraytuǵın miyraslılıq arıstırıladı hám usı dástúrler onıń dóretywshiliginiń, mazmunıń formasınıń zárúrlı payı bolıp hárket etedi hám jańa basqı kórkem ónerdiń ideyalıq -kórkemliginiń ózine tán kórsetiw bolıp tabıladı.

M. Gorkiy «Ana» romanınıń kórkemlik psixologizmi aldınǵı ádebiyatta keń kólemde islenip shıqqan psixologiyalıq pútkilley ajıralıp turadı. «Eger ádebiy dástúr aldınǵı ideyalıq bahalıǵın tek jeke rawajlangan jetik adamnıń obrazı kórsetiwdi úyretse, al, M. Gorkiy Nilovnanıń misalında rabochiy klasnan shıqqan adamnıń artta qalǵan psixikası etiw boyınsha, kópshiliktiń aqıl-sanasınıń ósiviniń namın boyınsha revolyutsiyalıq ideyaların kúshin hám jónelmele tastıyıqladı».

Jańa ideyaların rolin izertlewdiń bunday usulı M. Gorkiy estetikasınıń novatorlıq jetiskenligi boldı.

A. Fadeevtiń «Qıyralıw» romanın psixologiyalıq jaqtan Gorkiydiń hárketi qaharmandı tańlap alıwda da, estetik jańalıqtıń qarama-qarsılıqların asıqpay hám sezimlilik súwretlewde de bilinip turadı.

Fadeev óziniń puxtalıq penen baqlawları ushın M. Gorkiy jaqtan artta qalǵan rabochiy Morozkanı tańlap aldı, al M. Gorkiy usı maqsat penen Nilovnanı tańlap alǵan edi. Morozka xám Nilovna bular jańa tuwılǵan oylardıń besigi, bul xalıqtıń kúta jańalıqlarında sanalıqtıń oyanıwı.

Cherax praktikasında adamnıń qayta tuwılıwı májbúriy usulın qulladı, jan sezimi pútkilley topas bolǵan adamlar sanalıq belgilerdi púresheńlerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

Cherax zaman qaraqalpaq prozasında adam sıpatın jańalıq belgilerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

Cherax zaman qaraqalpaq prozasında adam sıpatın jańalıq belgilerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

Cherax zaman qaraqalpaq prozasında adam sıpatın jańalıq belgilerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

Cherax zaman qaraqalpaq prozasında adam sıpatın jańalıq belgilerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

Cherax zaman qaraqalpaq prozasında adam sıpatın jańalıq belgilerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

Cherax zaman qaraqalpaq prozasında adam sıpatın jańalıq belgilerge aylandı. Bul protsessti súwretlew jaqtan ábette, ádebiyattan kelip shıqqan emes», - dep jazdı A. S. Fadeev. Ol turmıstan keldi: súwretlenip otırǵan ruhtıń ózgerisi jańa dástúrde jüzegge keldi.

tájiriyesiz adam edi dep Turimbettiń obrazına bergен ádebiyatshı J. Narımbetovtıń anıqlamasına bizler kelise almaymız.

Turimbettiń jawızlıq penen islegen awır junayatların: hesh qanday ayıbı joq qızlardı óltriw, hayalı jónindegi onıń haywansılıǵı minez-qulqınıń bos ekenligin aqlay almaydı, bárinen burın Turimbettiń jan dúnyasınıń qarańǵı ekenligin aytıw bul jerde ornlı boladı. «Turımbet ulıwma jawız emes, al bul jaǵı onnan da qorqınshılı, óytkeni ol ádetteǵıdey jalqaw, isqosjaqqas, turmıs tuwralı oylanıwǵa ádetlenbegen. Onı anası solay tárbiyalaǵan. Barlıq waqıtta baxıt qusın uslawdı, onda da kúsh salmastań, miynetisiz uslawdı árman etedi, basqalardan kemmen be dep oylaydı».¹

Turimbettiń turmıs mislanda jazıwshı sawatsız, oysız bendege adamdı joq etiwiniń tükke turmaytuǵınlıǵın kórsetedi. Adamnıń har qanday uwayım –qayǵuları, sezimleri bull obrazǵa jat. Óltir dese, baradı da óltiredi, sabap kel dese, ol ayawsız sabaydı hám júreginde hesh qanday oylanıw, alıraw sezimleri joq –robot adam. Usıǵan baylanıshı Turimbettiń obrazın Grigoriy Melexovtıń obrazi menen salıstırıw maqsetke muwapıq emespe degen soraw tuwadı. Grigoriy Melexov obrazınń qarama-qarsılıǵı turmıstan alınǵan. Ol bir lager`den ekinshisine bilaysha ótip kete bermeydi, onıń hayalı menen de hám Aksinya menen de qatnasıǵı jaqsı emes. Qaharmannıń ruhi túsiwshilik, qay jaǵına boların bilmew sezimin biyley almawı Grigoriy Melexovtı awır jaǵdayǵa alıp keledi: aqırında dınkesi qurıp, úmitten ayrılgan ol bir ózi qaladı. Bul nızamlı da.

M. Sholoxovtıń antitezasında ashıp kórsetiletuǵın qaharmandı epopeyalıq sıpatlaw printisipi L. Tolstoydan hám M. Gorkiyden miyras etip alıp, jazıwshı rawajlanıwdıń jańa basqıshında, sol dáwirinde xalıq turmısınń eń bir áxmiyetli, tereń stixiyaların ámelge asıratuǵın sıpatlardı dóretdi. Sholoxovtıń dóretpesinde «adangershilik hám haywansılıq antitezası en jaydırılǵan, al erterektegi gúrrinlerinde hám «Tımiq Don»da, ásirese ayqın súwretlengen, Sholoxovtıń sol dáwirdegi qaharmanı tiykargı

¹ Пахратдинов А., Алдамбергенов К., Бекбергенова М. XX ғасыр каракалпақ әдебиәты тарихы. Ноқис, Каракалпақстан, 2011, 253-бет.

kaharman kazak-orta diyxan menen úylesip baylanısıwı onıń stixiyalı, diyxan häreketlerin ashıp kórsetiwge járdemlesedi.

M. Sholoxovtıń dóretiwshilik jolındaǵı oraylıq problema – bul Don kazagi, diyxannıń obrazi, ol sonıń menen bir waqıtta miynetkesh ham menshik iyesi, kóz-qarası awır hám qarama-qarsılıqlı.

T. Qayıpbergenov – realist jazıwshı, onıń dóretiwshiligine keń epikalıq tásil tán. Milliy sıpattı bildiriw jolların izlestiriw jazıwshınıń pútkil dóretiwshiligi ushin eris ham arqaw bolıp tur. Jámaátlestiriw haqında oǵada úlken kórkem kúshke iye bolǵan shıǵarma, «turmıstıń tereń haqıyqatlıǵı túsinilip hám sotsiallıq qumarlıq penen gúrestin qıyın dúnyasına shuntlap kiriw menen ashıp kórsetilgen shıǵarma dóretken M. Sholoxovtıń tájiriyesi» kóplegen milliy ádebiyatlar ushin unamlı áhmiyetke iye boldı. Biraq ayırım dóretiwshilikler arasındaǵı miraslıq baylanıslardıń áhmiyetin jazıwshılar dóretken obrazlardı saltıruw menen emes ham olardıń uqsaslıǵın izlestiriw menen túsinbew kerek. «Tuwısqan xalıqlar ádebiyatlarınń internatsionallıq óz - ara baylanısların, dep kórsetti Z. A. Nasrullaeva, milliy kórkem dástúr, tip hám sıpat dóretiwde áhmiyetli faktor boldı»¹

«Óziniń qaharmanı Jumagúldin unamlı qasiyetlerin belgilewde klassikalıq dástúrlerge sadıq bolıp qala otırıp, jazıwshı sıpatnıń qalıplesiw ham rawajlanıw dailektikasın birinshi jobaǵa shıǵarma otırıp, fol`klorlıq idealizatsiyanıń mayda-shúyde elementlerinen qutılıwı T. Qayıpbergenovtıń sheshiwshı túrdegi dárejedegi jenisi boldı».

Ádebiy sıpat mazmun menen formanıń ajıralmas birligin óz ishine aladı, shıǵarmanıń jamiyetlik, filosofiyalıq, epikalıq problematikasınıń jámllestiredi. Dástúr hám novatorlıq máselelerin ádebiy sıpat probleması menen baylanısta úyreniw zárúr, sebebi dástúr hám miyraslılıq problemasını jazıwshı dóretken óz aldına bir sıpat arqalı qaraw ásirese jemishi bolıwı múmkin: ol jazıwshınıń ideyalıq-estetikalıq ózinsheligin, keń mániдеgi onıń novatorlıǵın anıqlaw múmkinshiligin beredi.

¹ Насруллиева З.А. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. Нукус, Каракалпакстан, 1984, 60 с.

Qaharmanın tágdiri – xalıqtın tágdiri, al qaharmanın ózi – óz dáwiriniń tipik belgilerin ózi menen alıp júretuǵın jetik adam, házirgi zaman qaraqalpaq prozasında ádebiy sıpat probleması usınday mánde sheshilip atr hám «tip hám sıpatın kórkem kontseptsiyasınıń» tiykari usınday.¹ «Házirgi zaman qaraqalpaq prozasınıń qaharmanınıń tágdiri xalıqtın keń qatlamları ushın kútá tipik tágdır. Bul bárinen burın Maman biy – T. Qayıpbergenovtın «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasınıń birinshi kitabınıń oraylıq qaharmanı, onıń tágdiri pútkil xalıqtın tágdiri menen ajıralmas túrde baylanısqan, onıń qayǵılı jaǵdayı xalıqtın da jaǵdayı boldı: bul «Qaraqalpaq qızı» romanındaǵı Jumagúl, onıń ómir jolı kóplegen qaraqalpaq hayal-qızlarınń qullıqtan azatlıqqa hám baxıtqa deyingi basıp ótken jolı kórsetedi; bul K. Sultanovtın «Ájiniyaz» romanındaǵı ájayıp shayıp, onıń oy-pikirleri, niyetleri keń xalıq qatlamlarınıń ármanları hám úmitlerin sáwlelendirdi.

Al endi har bir ádebiy qaharman ózinde tipik qásiyetlerdi alıp júriw menen birge ereksheligi, realistlik ishki qarama-qarsılıqları menen ajıralıp turadı. T. Qayıpbergenovtın «Qaraqalpaq qızı» dialogiyasında tek Jumagúl hám Turumbettin emes, al basqa qaharmanlar: Jumagúldin anası Sánemnin, onıń enesi Gúlbıykenin, bay klasstın wákili Dúysenbaydın, mashınshı Táńirbergenin hám basqalardıń minez-qulıq sıpatlamaları psixologiyalıq jaqtan tallangan. Bul shıǵarmanıń jańalığı, dep kórsetti akademik M. K. Nurmuxamedov, minadan ibarat, avtor óz qaharmanlarınń oyları hám sezimlerine tereń aralasıw, personajlardın háreketlerin psixologiyalıq tallaw, adam ómiriniń qıyın payıtların haqıyqı súwretlew, jeke adam táǵdiriniń tariyx waqıyaları menen baylanısların tereń izertlew tarawında alǵa bir qádem tasladı».

Jazıwshı óz qaharmanlarınń awır turmısın tereń ashıp kórsetedi. Máselen, nawqas ana qızı menen sadaqa sorawǵa májbúr bolıwı, epizodi psixologiyalıq jaqtan sezimtalli súwretlengen, sánemnin ishki jan dúnyasındaǵı gúresi isenimli

¹ Сонда, 65-бет

баян етилген, qızınıń ar-namısı ushın ol qayır sorawı múmkin, biraq ashtan ólmew ushın soramawı da múmkin emes.

Ádebiyatshılar Q. Maqsetov, M. K. Nurmuxamedov bir waqıtları qaharmanlardın ishki jan dúnyasını ashıp kórsetiwdegi hám psixologiyalıq obraz dóretiwdegi sheberligin jazıwshınıń sheberligin kórsetken edi. Jumagúldin jan dúnyasında ózin óltiriw payıtındaǵı gúres súwretlengen jaǵday, óziniń miyimsiz ákesi Záripbay menen Jumagúldin ushrasıwı epizodi Jumagúldin minez-qulqınıń qalıplesiwin ashıp beriw ushın xızmet etedi. Eriniń úyindegi adamı shıdamaslıq awır turmıs, ákesinin, eriniń, enesiniń haywanlarsha kóz-qarası baratırǵan baǵdarınan qaytarımay, kerisinshe, qarsılıq táǵdirge boysınbaw sezimin tuwǵızdı. «Eń hálsiz adamlardıń júreginde oyangan narazılıq kútá kúshli narazılıq boladı».

Jazıwshınıń kelesi shıǵarması «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında tereń psixologiyalıq obraz dóretilgen. Bul shıǵarmanıń ózgesheligi minadan ibarat, xalıq gúrinleriniń syujetlerine hám haqıyqı hújjetlerge súylene otırıp, jazıwshı tariyxıy túlgalar: Mamannın, Murat sheyxtın, Aydostın, Ernazardın, Qumar-analıqtın hám basqalardıń kórkem obrazların dóretti.

Tariyxıy printsip sotsialistik realizm metodınıń óziniń rawajlanıwı menen aqırınlap qalıplesti, al bul printsip tariyxtıń burılıs payıtlarında adam menen jámiyet, jetik adam menen ortlıq arasındaǵı kelispewshiliklerdi ashıp kórsetiwde anıqlandı, dep esaplaydı S. Baxadırova.¹

Óz qaharmanın, óziniń temasın hám dawların izlestiriw boyınsha awır miynetinde jazıwı jaqında payda bolǵan ádebiyattın jazıwshıları tariyxıy prozanıń bay tájiriyesinen, «M. Gorkiy, A. Tolstoy, S. Ayniy, M. Áwezov, A. Qadıriy, Aybek dóretken tájiriyeden paydalandı...» İzertlewshi «Qaraqalpaq dástanı»n xalıqtın revolyutsiyaya keliwi tuwralı epopeya dep belgiledi. Bul printsip «Klim Samginnin ómiri»n tariyxıy izertlewdiń tiykari boldı. M. Gorkiydin shıǵarmalarında rus jámiyetin, onıń har qıylı

¹ Бакхадирова С. Романи хэм дэўир. -Некис: Карақалпақстан, 1978. -89 б.

qatlamların, olardıń revolyutsiyaǵa qatnasında izertlew, rus xalqın háreketke keltirgen kúshlerdi izertlew boyınsha novatorlıq niyet ámelge asırıldı.

T. Qayıpbergenovtıń «Mamanbiy ápsanası» romanında Maman biy milliy sıpattıń wákili bolıp tabıladı, dep esaplaydı Z. A. Nasrullaeva.¹ Maman biy sıpatınıń qalıplesiwin kórsetiw ushın xaqıyqı túrde kórsetiw ushın jazıwshı realistik, túsinikli qurallardı tańlap aladı. Maman biydiń minez-qulqı óz táǵdiriniń basqa adamlardıń táǵdirleri menen shiyelenisiw jaǵdaylarında, qarısı güresiwshi sotsiallıq kúshler súwretlengen tipik jaǵdaylarda ashıp kórsetiledi.

Mamanıń, Murat sheyxtiń obrazları adam menen jámiyet arasındaqı qarama-qarsılıqlardı túsiniwge gılt beredi. Maman biy ómiriniń tiykarǵı maqseti qaraqalpaq xalqınıń birlesiwine hám ózinsheligine erisiwden ibarat. Maman biy hám onıń xalqı jasaǵan dáwir onıń maqsetke erisiw niyetine ámelge asıra almaydı.

Maman biy tárepdarları Murat sheyx erki kúshli, úlken turmis tájiriyesine iye adam, ol ózi jasap turǵan jámiyette júz berip aturǵan jawızlıqqa hám miyrimtsizlikke juwap taba almaydı. Kuz'ma Borodinniń ulı menen keliwine baylanıslı onda payda bolǵan keleshekke isenim sátsizlikke ushıraydı. Adamnıń ármanı, úmiti miyrimsiz shınlıqqa taǵı da qayshı keledi. Dushpanlıq hám jawızlıqqa narazılıq belgisi retinde Murat sheyx óziniń kózin oyyp taslaydı hám ózin ózi qurban etedi.

Sonday-aq M. Gorkiydiń «Artamonovlardıń isi» povesti Nikita Artamonov jawızlıqqa hám zorlıq-zombılıqqa narazılıq bildire oturıp hám boysınıw teoriyasınıń qayshılıǵın basman keshirgip ol azap penen ólip ketedi.

Ernazardıń anası – Qumar analıqtıń obrazi psixologiyalıq jaqtan kúshli sıpatlardıń biri, xalq arasında minaday bir anız bar, onda usı márt hayal balasınıń kesilgen basın qolına alıp onı juwadı hám saqalın taraydı jáne onı xannıń wákileriniń aldına berip aturıp, hátte tiri adam qasına bara almaytuǵın xanga ulımnıń óli bası baratır degen dep gúriń etiledi. Haqıyqatında da xan hátte

¹ Насруллаева З.А. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. -Нұкус.-Каракалпакстан. 1984. 64 с.

Ernazar alakózdıń óli basınan da qorıqqan. Dushpanlardıń aldında analıq qayǵı-qapalıǵın, uwayımın kórsetpew ushın qanday kúshli minez-qulıqqa hám bekkem ruxqa iye bolıw kerek deysiz.

Jáne T. Qayıpbergenovtıń «Baxtsizlar» romanında aqıllı, márt hám óz erine sadıq Qumar obrazi dóretildi. Onıń úyine Aydos biy kelgen waqıtta erinen ayrılıp, óziniń qayǵısın julap úlgermegen, usı qayǵı-uwayım belgisine jibergen shashların jıymaǵan ol óziniń erin óltirgen adamdı ılayıqlı kútip aladı, óziniń jek kóriwshiligini hám qayǵı-qapalıǵın bildirmeydi, óziniń hálsizligin kórsetpeydi! Óziniń tuwısqanlarındı jazalap, tireginnen ayrıldıń jeydi ol qaytpastan. Sonday-aq óz ómiriniń aqırına deyin Mirjiqtıń jatqan jerine sadıq bolıp qalaman dep oǵan bekkem hám tinish túrde aytqan.

Jazıwshı barlıq waqıttaǵıday, psixologiyalıq kórinisti túsinikli etip boyınsha óziniń ózine tán bolǵan usıldı paydalanadı.

Usı kórinisten misal: Qumar kiyim-kensheklerin de ózgertergen edi, hátte jayılǵan shashların jıymaǵan. Tuwısqanın kórip azı-kem keypi buzıldı da aldıraq shıǵıp tájım etti.

«Qaynaga, men siziń tileginizdi túsinemen, dedi Qumar dicesine qoyǵan qolların jazdırmay – siziń eki múyizińiz bar edi, xalıqtıń birligi ekenligin túsinbey bul múyizlerdi kesip tasladıńız... Hátte 32 múyiz tisim sinsa da men ózimniń marhum basshımnıń ruhına daq túsirmeymen...»

Rus tiline awdarıw paytında usı milliy sıpattıń minez-qulıqtıń oqıwshıǵa jetkerilmegeni álbette ókinishli.

Obraz hám atap aytqanda minez-qulıq sıpat milliy formanıń, milliy shıǵarmadaǵı ózinsheliktiń tiykarǵı belgisi bolǵanlıqtan awdarmanıń sapası tuwralı qaharman obrazınıń, avtordıń psixologiyalıq minez-qulqınıń shıǵarmaǵa beretuǵın psixologiyalıq boyawınıń oqıwshıǵa qalay jetkerilgenligi boyınsha pikir júritiw kerek. Bul milliy formanıń tiykarǵı komponenti boladı, dep jazdı Z.S. Kedrina.

K. Sultanovtıń tariyxıy-revolyutsiyalıq temaga arnalǵan «Akeler gúrińi» povestinde Ospannıń, Sapuranıń hám basqalardıń obrazları dóretildi, tariyxıy jaǵdayǵa baylanıslı qaharmanlardıń minez-qulıqlarınıń qalıplesiwi kórsetildi.

Ádebiyatshı Z. A. Nasrullaeva «bunda obrazlardı hám minez-qulıqlardı tiplestiriw boyınsha Gorkiy dástúri, atap aytqanda, revolyutsiyanıń naǵız gúressheńleri sıpatında qaharmanlardın sıpatların túsiniw ayqın kórinedi!», dep atap kórsetti.

Revolyutsiyalıq waqıyalarga tikkeley qatnasıw, turmıstı jeke baqlawlar on jeti jasar Ospandı ideyalıq jaqtan erjetiwge májbúr etedi. Sapuranıń minez-qulqı óziniń táǵdirine tásirin tiygizgen waqıttıń hám jaǵdaylardın tásir astında qalıpseedi. Ádebiyatın ishindegi milliy dástúrler usı obrazdı dóretywge tásirin tiygizdi. Erlik, batıllıq, ózin qorǵay biliw, oǵan tayar turıw qásiyetleri Sapuranıń minez-qulqına tán. Jáne minez-qulıqtıń usı belgileri onı baska ádebiy qaharmanlardın: A. Begimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanındaǵı Ayqızdın, M. Dáribaevtıń «Mıńlardın biri» povestindegi Húrziyanıń hám basqalardıń obrazları menen baylanıstıradı.

Sh. Seytovtıń «Qashqın» povestinde sol dáwirde kúsh jumsap qolǵa túsirip alıp ketilgen qaraqalpaq qızlarınń táǵdiri tuwralı gúrrin etiledi. Avtor syujetti sáti qurǵan, minez-qulıqlardı ashıp bergен. Nesibelinıń tutqınnan qashıwı bayanlaw tiykarında jazıwshı onıń turmıs tariyxın, oyların hám qayǵı-qapalıqların bayanlaydı. Qashqın Nesibelinıń ishki qayǵı hasiretlerin ǵana emes, al sonday-aq onı quwdalawshı onıń jiyeni Durdı da súwretlenendi.

Ádebiyatshılar bul povestti tariyxıy-revolyutsiyalıq janǵa jatqaradı. Bunda revolyutsiyalıq waqıyalar hám olarǵa qaharmanlardın qatnasıwı tikkeley súwretlenbeydi. Kerisinshe, bull qatar orında, bir shette ótedi. Al baspashı Qanlıqlıstıń zulımlıǵı hám jawızlıǵı Nesibelide, Aysultanda hám Durdıda qarsılıq payda etedi. Urip sabawlarǵa hám qashıw háreketleriniń sátsiz-boliwlarına qaramastan Nesibelinıń júregi tuwılǵan úlkesine umtılıp julqınıp turadı. Ózi tuwılǵan jerde qalıw tilegin túsinip, Qanlıqlıstıń ayawsız urıp-sabawların jek kórip, Aysultan hám onıń tuwısqanı Durdı buǵan belsene járdemlesedi. Aysultannan minez-qulqı kúshli hám márt minez-qulıq Waqıyaların logikası boyınsha ol qarsılası Nesibelinıń dushpanı bolıw kerek edi. Biraq adamgershilik onıń minez-qulqınıń

tiykarǵı belgisi bolǵanlıqtan ol Nesibelinıń jábir-japasın terен túsinedi. Nesibelinıń minez-qulqın ol qashqan waqıtta ayqın túrde ashıladı. Onıń ójetligi tutqınnan taǵı da qashıwǵa járdemlesedi. Z. A. Nasrullaeva bilay dep jazdı, Sh. Seytovtıń povestinde adam sıpatlarınń janasha túsiniwinde «klassikalıq poeziyanıń hám fol'klordın dástúri ayqın seziledi. Óziniń erlik háreketinde, batıllıǵında hám «Qırıq qız» eposınıń qaharmanlarına uqsas. Al qaharmanıń sahra arqalı qashıwın realistik penen súwretlew Jiyen jirawdın «Posqan el» poemasındaǵı usınday jaǵdaylardın ayawsız túrde xaqıyqı súwretlengenligin eske túsiredi.

3. Jazwshınıń shıǵarma dóretiwdegi kórkem psixologiyalıq súwretlew sheberligi

Psixologiyalıq súwretlew sheberligi Nesibelinıń sahra arqalı ótiwiniń realistik kartinasında kórinedi. Jazwshı qaharmanıń oyların, sezimlerin, qayǵı-qapalıqların, sonday-aq onıń tárepdarların Durdı hám quwdalawshı Qanlıqlıstı tásirli súwretlegen.

Qızdın eske túsiriwlerinen, sonday-aq avtorlıq sheginiwlerden 20-jıllardaǵı adamlar turmısınń ulwma kartinası dóretilgen, bull dáwirde jańa turmıs ushın onı qalıplestiriw ushın qatań gúres júrip aturǵan edi. Nesibelinıń jeke táǵdirinde payda bolǵan jaǵdaylar onıń minez-qulqınıń qalıplesiwine járdemlesedi. Qızdın minez-qulqı jeke óziniń gárezsizligi ushın gúreste ósedi.

Baspashı Qanlıqlıstıń sezimleri hám qapalıqları, onıń qalay bolmasın Nesibelinı quwıp jetip alıp qaytıw tilegi janlı hám real berilgen, óytkeni óziniń dawamı, úmiti, onıń balası Nesibeli menen birge ketedi.

Házirgi zaman qaraqalpaq prozasınıń ózgesheligi tek unamlı qaharmanlardın ishki dúnyasını izertlew ǵana emes, al unamsız personajlardı da psixologiyalıq jaqtan terен tallawdan ibarat.

S. Bahadrovanıń «Táǵdir» romanında Ayteke baydın balası Nurman – naǵız klassik dushpan. Ol óz klasınıń mápleri ushın, óziniń jeke menshigi ushın ayawsız gúresedi. Biraq ol adamgershilik sezimleri jat bolǵan jawız emes, ol keń peyilli

¹ Нарзуллаева З. А. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. Новое Каракалпакстан, 1984, 69 с.

bolıwı, adamdı ájelden qutqarıwı da múmkin. Sonıń menen bir waqıtta onıń jeke mápi sóz bolsa onda qasır sezimi oyanıp balanı óltiriwi múmkin. Biraq ol óziniń balasına ayrılgan waqıtta jeke qayǵı-qapashılıq onıń basına túседі.

Házirgi zaman qaraqalpaq prozasınıń shıǵarmalarına qayǵılı jaǵday elementi tán. Ol qaharmanlardıń ishki dúnyasını ashıwǵa járdemlesedi. T. Qayıbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasınıń qaharmanları, Sh. Seytovtıń «Qashqın» hám «Kóp edi ketken tırnalar» povestleriniń qaharmanları, S. Bahadırowanıń «Táǵdır» romanınıń hám «Keshikken soldat» povestiniń qaharmanları adam táǵdiriniń dramatizmin tereń túsiniwge járdemlesedi.

Bir jazıwshı ekinshi bir jazıwshı menen baylanısları, ásirese, xat tásiline, birese kórkem ideyalǵa iytermelewi múmkin, dep esaplaydı A. S. Bushmin.¹

Sońǵı waqıtları ádebiyattanıw iliminde jazıwshılardıń stil`lerindeki baylanıslardı izlestiriw bayqalıp atr. Bizin pikirimizshe, bunday metod dóretiwshilik baylanıslarınıń nátiyjesin bere almaydı.

Jazıwshınıń stili, onıń ádisi tásilі jeke bolıwı tiyis, dóretiwshilik ereksheligi stil boyınsha bilinedi. Ádebiy dástúrdi dóretiwshilik penen rawajlandırıw kórkem ónerdiń haqıyqatlıqqa qatnasın anlawǵa tiykarlanadı, yaǵny turmısqa kórkem qatnas jasaw metodına tiykarlanadı.

Bayanlaw tásilі boyınshǵa M. Gorkiy, A. Tolstoy, A. Fadeev, M. Sholoxov, T. Qayıbergenov, K. Sultanov, Sh. Seytov, A. Bekimbetov, S. Xojaniyazov, S. Bahadırowa hár qıylı jazıwshılar. Biraq bulardıń dóretiwshilik jolın ideyalıq-estetikalıq koncepciyalardıń jaqınlıǵı birlestiredi.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushin sawalları:

1. Házirgi zaman qaraqalpaq prozasında psixologiyalıq tallaw qanday áhmiyetke iye?
2. T. Qayıbergenovtıń qaysı shıǵarmalarına psixologiyalıq tallaw jasalǵan?

¹ Бушмин А. С Преемственность в развитии литературы. —Л.: Наука, 1975, 46-бет.

3. Jazıwshınıń shıǵarma dóretiwdegi kórkem psixologiyalıq súwretlew sheberligi nede kózge taslanadı?

4. Bayanlaw tásilі degen ne?

5. Qaharmanlardıń ishki dúnyasını ashıwǵa neler járdem beredi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushin test sawalları:

1. Sóz mánisin artırıw yaqi bolmasa jazılıwı múmkin bolmaǵan geypara sózlerdi bilqastan túsirip qaldırıw...

A. Afastrofa

V. Inversiya

*S. Ellipsis

D. Epifora

2. Predmet, ósimlikler, reńler arqalı jámiyetlik hádiyselerdi ulıwmalastırıw súwretlew qaysı obraz arqalı beriledi?

A. Realistik

V. Romantikalıq

S. qiyalı

*D. simvolikalıq

3. Baspa soz, adebiyatlar, kitaplar, radio, gazeta-jurnal, televidenie tili bul... bolip tabiladi

A. Xalıq tili

*V. Ádebiy til

S. Poetikalıq til

D. Uliqma xalıqlıq til

4. Lokanizm qaysı tilden alınǵan mánisi qanday?

*A. Grekshe qisqalıq

V. Latınsha, danalıq sóz

S. Parsısha, sikmetli sóz

D. Anglıshansha, ushirma sóz

5. Turmıstǵı waqıyalardı satiralıq baǵıtta súwretlew arqalı aqıl násiyat mánisindeki qısqa kólemdegi shıǵarma?

A. Gurrin

V. Novella

*S. Tımsal

D. Qosıq

6. Geypara shıǵarmalarda ólgen adamlarǵa tiri adamlar sıyaqlı qatnas jasaw.

* A. Afostrofa

V. inversiya

S. Ellipsis

D. Epifora

7. Personaj sózi qaysı tilden alınǵan?

* A. Latin shaxs

V. Grekshe, belgi

S. Anglishansha nıshan

D. Frantsuzsha, tema

8. «Bul dun'yanın korki adam balası» (Ajiniyaz) kanday manidegi soz kollanılǵan?

A. Lakonizm

* V. Aforizm

S. Vulgarizm

D. Varvarizm

9. Waqıyanı, waqıya bolǵan orındı hám shariyatın súwretlew, personajlardı táriyplew, olardıń jaqsı hám jaman tárepleriniń ózgesheliklerin ashıp kórsetiw, baqlaw ushın jazıwshınıń óz tilinen qılǵan bayanı bul... dep ataladı.

* A. Avtor tili

V. Personaj tili

S. Poetikalıq til

D. Kórkem til

10. Belgili bir shıǵarmanıń baslanar aldında yamasa onıń bir boliminiń aldına xalıq naqıl-maqallarınan yamasa basqa bir avtordan alınǵan hám sol shıǵarmanıń mazmunına qısqa hám tolıq juwap beretuǵın sózler...

A. erizod

* V. epigraf

S. inversiya

D. Ellipsis

II BÓLIM. ÁDEBIY DÓRETIWSHLIKTIŃ BIR FORMASÍ KÓRKEM AWDARMA

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri páninde kórkem awdarmanıń tutqan ornı

Jobası:

1. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri páninde kórkem awdarmanıń áhmiyeti.
2. Kórkem awdarmanıń payda bolıwıw hám rawajlanıw tariyxı.
3. Dúnya ádebiyatın úyreniwde kórkem awdarmanıń áhmiyeti.

Temanıń maqseti: Kórkem awdarma haqqında túsiniq. Kórkem awdarmanıń áhmiyeti. Kórkem awdarmanıń rawajlanıwı, úyreniliw ózgeshelikleri haqqında túsiniq beriwden ibarat.

Temanıń wazıypalari: Ádebiy dóretiwshiliktiń bir forması – kórkem awdarma ekenligin tanıstıratuǵın, óz-ara qatnastıratuǵın, baylanıstıratuǵın jollardıń biri ekenligi anıqlaydı. Kórkem awdarma teoriyası hám máseleleri haqqında táliymat, kórkem awdarma teoriyası óz aldına ilimiy taraw bolıp XX ásirde qalıpleskenligi tuwralı tereń ilimiy kóz-qarasta túsindirip beriwdi maqset etedi.

Tayanısh túsiniqler: Bir tilden ekinshi tilge kórkem ádebiyattıń awdarıw jónelisi. Kórkem awdarma teoriyasınıń qalıplesiw jolları. Evropa ádebiyatında kórkem awdarma teoriyasınıń XVIII ásiriniń aqırı XIX ásirdeń baslarında qalıplese baslanıw. Antik dáwiriniń tariyxshısı Gerodot kórkem awdarma haqqında. Per Fransua Kayen hám Xalıqaralıq dilmashtar federaciyası. Dúnya xalıqları ádebiyatlarınıń dúrdanalarınıń taratıwında kórkem awdarmanıń tutqan ornı.

1. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri páninde kórkem awdarmanıń áhmiyeti
Kórkem awdarma-milliy ádebiyatlardı bir-biriniń jetiskenlikleri menen tanıstıratuǵın, óz-ara qatnastıratuǵın,

baylanistiratugin jollardin biri bolip tabiladi. Ayyemgi zamanlardan baslap kórkem awdarma arqali bir xaliqtin ádebiy miyrasi basqa xaliqlarğa tanis bolip olardin súyikli shıǵarmalarina aylanip kelgen. Máselen, Gretsiyanın dáslepki ádebiy estelikleri bolǵan Gomerdin «Iliada» hám «Odiseya» poemalari pútkil dúnya júzine kórkem awdarma arqali belgili boldi. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraganda Oraylıq Aziya hám Yunon mámleketi xaliqlari arasindagi mádeniy baylanislar erte dáwirlerden baslangan. Bul mádeniy baylanisların rawajlanıwında kórkem awdarma belgili xızmet atqargan. Biraq solay bolsa da, dúnya mádeniyatınıń jetiskenlikleri GMDA xaliqlari arasına oris tilindegi awdarmalari arqali taraladi. Olardi ana tiline talantli oris shayirlari awdargan. Gomerdin «Iliada» poemasin Gnedich, V.V.Vereseaevlar, «Odiseya»ni ataqli shayir Jukovskiy, oyaniw dáwiriniń ulli dramaturgi Shekspirdin «Gamlet» tragediyasin shayir Boris Pasternak oris tiline awdargan.

Evropa ádebiyatında kórkem awdarmanıń teoriyasi XVIII ásiridin aqiri XIX ásiridin baslarında qalıplese basladı. Usi waqıttan baslap birinshi ret shet eller kórkem ádebiyatınıń estelikleri ekinshi tilge awdariw máselesi, túp nusqanıń ózgesheligin ekinshi tilde jetkeriw talap etip qoyiladi.

2. Kórkem awdarmanıń payda bolıwıw hám rawajlanıw tariyxı

Antik dáwiriniń tariyxshisi Gerodottın kórsetiwi boyınsha Egipet faraoni Psimmextin dáwirinen baslap-aq (b.e.sh. VII ásir) awdarma óz aldına kásip bolip esaplangan.

Haqiqatında da, awdarma isiniń barlıq dáwirlerde de xaliqaralıq, mádeniy áhmiyeti kúshli bolǵan. Adamzattın mádeniyatin rawajlandiriw ushin dúnya xaliqlari bir-biriniń turmisin, tariyxin, úrp-ádet, dástúrlerin kórkem shıǵarmalar arqali úyrenedi. Kórkem awdama teoriyasi óz aldına ilimiy taraw bolip, XX ásirde qalıplesti. 1953-jıldan P'er Fransua Kayenin basshiligında xaliq aralıq dilmashlar federatsiyasi shólkemlestirildi. Kórkem awdarmanıń rawajlanıwında onıń teoriyasınıń tiykarlarınıń qalıplesiwinde A.V.Fedorov,

K.N.Chukovskiy, P.Antokol'skiy hám t.b. ilimpazlar, shayir hám jazıwshilardin qosqan úlesi kóp boldi.

Kórkem awdarma ózine tán qiyinshılıqlari menen, spetsifikasi, mashqalalari menen kórkem dóretiwshiliktin bir túri. Sonın ushin da kórkem awdarma teoriyasi iliminiń qaysi tarawda tiyisli ekenligi haqqında tartisli pikirler kóp boldi. Ilimpazlar hám jazıwshilar V.Rossel's, N.Braginskiy hám t.b. kórkem awdarma teoriyasın ádebiyattaniw ilimine tiyisli dep esaplasa A.V.Fedorov ádebiyattaniw hám lingvistika eki ilim tarawına baylanisli dep esaplaydı.

Al, kórkem awdarma teoriyasınıń tiykarın salıwshilarińin biri G.Gachechiladze kórkem awdarma teoriyasın óz aldına bir bólek ilimiy taraw dep tastiyqlaydı. Biz bul pikirge toliq qosilamiz. Kórkem awdarma teoriyasi ádebiyattaniw ilimine tiyisli taraw. Sebebi kórkem dóretpeniń ideyasi, mazmuni, obrazlar, xarakter ekinshi tilge awdarılǵanda túp nusqadagi ózgesheligin saqlap qaliw kerek. Usi túp nusqadagi jazıwshiniń dóretken obrazın ekinshi awdarmada toliq saqlap keliw qiyin máselelerdin biri. Jazıwshi Sh.Aytmatovtin shıǵarmalari qaraqalpaq tiline 60-jillardan baslap awdarildi. Dáslep «Jamiyla», «Dáslepki mugallim» povest'leri (M.Seytniyazov, S.Salievlar tárepinen), 70-jillardin aqirında U.Pirjanov tárepinen «Ana jer-ana», «Sarwi boyli nigirim», «Irazi bol, Gúlsari» povest'leri, 86-jili «Ásirge tartirliq kún» romani jurnal variantında qaraqalpaq tilinde shiqtı. Oris tilinde «Ana jer-ana» povesti «Materinskoe pole» dep ataladi. Haqiqatında da Tolǵanay ananıń ómiri, onıń balalıq shıǵınan baslap erjetken, shańaraq qurǵan, bala ósirgen pútkil ómiri ana atizi degen maniske jaqın keledi. Sonın ushin da qirgiz tilinde bul povest' «Sabanshiniń joli» dep ataladi. Bul atamanın túbi xalıqlıq derekleri, xalıq anızlarınan kelip shıqqan. «Sabanshiniń joli» anızındaǵı diyxanday Tolǵanay hám onıń eri Sabanqul birge jarlı jasadi, kóp waqıtlarǵa shekem óz jer-qytaǵına iyc bolıwdı árman etti. «Sabanshiniń joli» epizodin jazıwshi povest'ge úsh ret kirgizedi. Birinshi ret Sabanqul menen Tolǵanaydin shańaraq qurǵanında, ekinshi ret olardin jerdin iyesi bolǵanında, úshinshi ret Áliymanıń balasi Janbolattın Tolǵanayǵa

jaña zúraáttan pisirgen nandi usingan payitında. Qaharmanlardın tágdırindegi áhmiyetli momentlerinde «Sabanshınıń joli» epizodi avtordıń oyın, onıń qaharmanlarınıń xarakterin anıǵıraǵ túsiniwge járdem etedi. Mine usı túp nusqadaǵı shıǵarmanıń ideyaliq mazmunin beretúgin «Sabanshınıń joli» yamasa oris tilindegi «Materinskoe pole» atamasına jaqin keletúgin «Ana atızı» degen atama dóretpeniń toliq mánisin «Ana jer-ana» degen awdarmaga qaraganda anıǵıraǵ jetkerer edi.

Shıǵarmadaǵı obrazdı sipatlaytuǵın nárseniń biri-qaharmanınıń sóylegen tili, gápi. Sonıń ushin avtordıń óz qaharmanınıń aytatuǵın gáplerine kóbirek diqqat awdariwi kerек.

Qaraqalpaq tilindegi awdarmada Tolǵanaydıń gápleri oris tilindegi nusqaga jaqin kelmeydi. Máselen, mina úzindi oris tilindegi originaldagi gáp: «-Slushay, neputeviy, ti bi vzyal garmonı svoyu, podushku da poseilsya bi v kontore kolxoznoy-govorila ya emu ne raz.

A Suvankul zastupalsya za sina. Perejdet poka ya poshumlyu, a potom skajet kak bi mejdu delom:

- Ti ne rasstravaysya, mat. Pust uchitsya jit' s lyud'mi».

Qaraqalpaq tilinde bul úzindi bilay beriledi: «-Háy, sirǵiya, garmonıdı moynıńa ildirip, kórpe-tóseǵındi arqala da, barip kolxozdıń kensesinde jata ǵoy birotala-dep keyigemen.

Men baqirip-shaqirip bolǵannan soń, Subanqul balasınıń kewilin baǵip: -Búytip bezildey berme, Tolǵanay».

Kórip turganimizday Tolǵanay ulın jaman kórmeydi, «neputeviy» degen sóz «sirǵiya» degen sózge jaqinlamaydi. Sonday-aq bul keltirilgen úzindide Subanquldıń xakteri qaraqalpaq tilinde ashilmay qalǵan. Túp nusqadaǵı sózdiń toliq ekvivalentin saqlamaw qaraqalpaq tilinde kóp ushirasadi. Tómenдеги úzindini kóreyik:

«Ona bejala po novoy kombaynovoy sterne, stroynaya, molodaya, v krasnoy kosinke i belom plat'e, i kazalos', nesla v rukax ne kuvshin, a pesnyu lyubyashey jeni. Vse v ney govorilo o lyubvi».

Qaraqalpaq tilinde buni bilay bergen: «Bidaydıń arası menen baratırǵan aq kóylekli qizil oramalli Áliymanıń qolına uslaǵanı

ǵúze emes, tap júreǵin sıyliq etip beriwge ketip baratırǵanday seziledi. Hámme onıń izinen súysinip qaradi».

Sh.Aytmatov bul shıǵarmaların oris tilinde jazǵan hám qırǵız xalqınıń milliy psixologiyasin, milliy koloritin, úrp-ádetlerin, milliy xarakterdi oris tilinde jazǵan shıǵarmasında sheberlik penen saqlaydi hám oris oqıwshılarına jetkeredi. Qaraqalpaq tiline «Ana jer-ana» povesti oris tilinen awdarılǵan, biraq joqarida keltirip ótilgen misallarday ayirmashılıqlar kóp.

3. Dúnya ádebiyatın úyreniwde kórkem awdarmanıń áhmiyeti

Dúnya júzlik ádebiyat tariyxı kóp ǵana xalıqlardıń milliy kórkem sóziniń rawajlanıwın óz ishine aladi. Milliy ádebiyatlarda salıstırmalı túrde izertlewde, olardıń tariyxıy rawajlanıw jónelisinde kópshiligine tán ulıwmalıq nızamlıqlar seziledi. Demek, dúnya júzlik ádebiyat tariyxında milliy ádebiyatlardıń tariyxıy rawajlanıw barısında bir-birine jaqinlıq, uqsaslıq ushırasadi. Bul jasaw sharayatlari birdey tariyxıy basqıshlardı basınan ótkeriw menen birge kórkem awdarma arqalı da júzege keledi.

Qaraqalpaq xalqınıń kórmekli shayiri I.Yusupov kóp ǵana xalıqlardıń milliy poeziyasın óz ana tiline awdargan. Bulardıń ishinde A.S.Pushkinniń, M.Lermontovtıń, V.Shekspirdıń, Geteniń hám t.b. kóp ǵana milletlerdiń ádebıy dúrdanaların qaraqalpaq tiline awdardi. Kóp ǵana xalıqlardıń ádebiyatlari menen kórkem awdarma arqalı tanısqanı sebepli, milliy poeziyamızǵa jańa temalar, obrazlar, poetikalıq formalar alıp keledi. «Anna Kern alleyasında», «Pushkinge», «Nartsiss», «Orfeyge», «Juldiz qızı», «Eski fontan ertegi», «Poseydonnıń ǵázebi», «Mángi bulaq» dóretpeleri buǵan misal bola aladi.

Antik dáwirdegi ádebiyattagi syujetler, motivler, antik qaharmanlarınıń obrazlari biziń milliy poeziyamızǵa usı kórkem awdarmalar arqalı jetip keldi.

I.Yusupovtıń óziniń jazǵan qosıqlarında basqa xalıqlardıń tillerine awdarildi. Oris tilinde shayırdıń dóretpeleri de óz aldına toplan bolıp shıqtı. Álbette, usı kórkem awdarmalar arqalı

qaraqalpaq xalqınıń shayırı I. Yusupovtıń poeziyası dúnya xalıqlarına málim boldı. Poeziyanı awdarıw jolı prozalıq shıǵarmalardı awdarǵaǵa qaraǵanda bir qansha qıyınıraq.

Poetikalıq dóretpelerdi awdarıw ushin til, milliy psixologiyani, úrp-ádet, dástúrler, tariyxın bilıw menen birge talantlı shayır da bolıw zárúr.

Qaraqalpaq shayırlarınıń orıs tiline awdarılǵan qosıqları kópshilik jaǵdayda milliy nusqadan uzaqlap ketedi. Sonıń ushin da I. Yusupovtıń mina qosıq qatarlarınıń milliyliǵın, maqtanishin, basqa tilde oqıwshılarga jetkeriw ushin avtorınıń ózindeǵıdey talant sáykes bolıw kerek:

«Men teńeymen seni jegen nanima,
Uwız benen ruwxıń sıngen qanima,
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dim jaqınsań-aw janima!»

Bul qosıqtıń hár bir qatarında qaraqalpaq shayırlınıń óz ana tiline maqtanish sezimleri júrekten shıqqan sózler, teńewler menen beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem awdarma dúnya mádeniyatin bir-birine jaqınlastıradı. Shıǵıs hám Batis mádeniyatin, Evropa hám túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatın, antik dáwir hám házirǵı zaman mádeniyatin, ádebiyatın ushlástıradı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Kórkem awdarmaǵa túsinik berin?
2. Evropada kórkem awdarmanıń rawajlanıw dáwiri qaysı?
3. Shıǵıs ellinde kórkem awdarma qashan rawajlangan?
4. Xalıqaralıq dilmashlar federatsiyası qashan shólkemlestiriledi hám onıń wákilleri kimler?
5. Kórkem awdarma teoriyası pániniń maqseti hám wazıypalari neden ibarat?
6. Kórkem awdarma hám milliy ózgesheliktiń baylanası?
7. Kórkem awdarma hám túp nusqa arasındagı ayırmashılıq?
8. Dúnya mádeniyati hám kórkem awdarma?
9. Kórkem awdarma teoriyası pání nelerdi úyretedi?
10. Kórkem awdarma teoriyası pániniń baslı mashqalalari?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawallari:

1. Kórkem awdarma óz aldına kásip bolıp esaplangan dáwir qaysı?
A. b.e.sh. IV ásir
B. b.e.sh. VII ásir
S. XVII ásirniń aqiri XIX ásirniń basi
D. XX ásirniń 30-jillari
2. Kórkem awdarma teoriyası qashan qalıplesti?
A. XIX ásirniń birinshi shereginde
B. XX ásirniń 19-jili
S. XX ásirniń ortalarında
D. XXI ásirde
3. Xalıq aralıq dilmashlar federatsiyası neshinshi jili shólkemlestirildi?
A. 1940
B. 1953
S. 1958
D. 1970
4. Kórkem awdarma óz aldına bir bólek ilimiy taraw dep esaplangan ilimpaz kim?
A. A. V. Fedorov
B. I. Braginskiy
S. G. Gachechiladze
D. L. Mkrtchyan
5. Kórkem awdarma haqqında qaysı anıqlama durıs?
A. Kórkem awdarma-kórkem dóretywshiliktiń bir túri.
B. Awdarma óz aldına kásip
S. Kórkem awdarma óz aldına ilimiy taraw
D. Kórkem awdarma ádebıy baylanıslardıń tir túri
6. Sh. Aytmatovtıń «Jamiyla», «Dáslepki mugallim» povestlerin qaraqalpaq tiline kimler awdargan?
A. U. Pirjanov, K. Raxmanov
B. T. Qayıbergenov, G. Seytnazarov

S. U. Pirjanov, Sh. Seytov
D. M. Seytniyazov, S. Saliev

7. Sh. Aytmatovtın qirgiz tilinde «Sabanshınıń jolı» povestiniń ataması qaysı awdarmada durıs boladı?

- A. Ana jer-ana
- B. ananıń atızı
- S. ana juldızı
- D. diyxan ómiri

8. «Dilmash ádebiyatıń tariyxin bilip qoymastan, ol tagı da avtorıń jeke dóretilwshiliginiń rawajlanıw tariyxin biliwi kerek, sonda ǵana ol hár bir kitaptıń ruwxin tolıǵıraq yamasa tereńirek jańadan islep shıǵadı...»

Bul pikirdi kim aytqan?

- A. A. S. Pushkin
- B. A. M. Gorkiy
- S. I. A. Kashkin
- D. A. V. Fedorov

9. Realistik awdarma ideyası kimge tiyisli?

- A. K. Chukovskiy
- B. P. Antakol'skiy
- S. V. Rossel's
- D. I. Kashkin

10. «Barlıq dóretpeler awdarıladı degen printsipti tolıǵı menen jaqlap turıp, biz barlıq shıǵarmalar awdarıla beriledi dep esaplawimiz kerek» - degen pikirdi kim aytqan?

- A. I. Yusupov
- B. G. Gachechiladze
- S. L. Mkrtychyan
- D. A. Fedorov

KÓRKEM AWDARMA - ÁDEBIY DÓRETIWSHILIKTİŇ BİR TÜRİ

Joba:

1. Milliy ádebiyatlardıń óz-ara baylanislari hám kórkem awdarma.
2. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında dúnya xalıqları jazıwshilari hám shayırlarınıń dóretpeleriniń kórkem awdarma arqalı payda bolıwi.
3. Shayir I. Yusupovtıń lirikası hám kórkem awdarma.

Temanıń maǵseti: Kórkem awdarma-ádebiy baylanislardıń bir túri ekenligi haqqında, milliy ádebiyatlardı rawjlandırıwında kórkem awdarmanıń tutqan orni, milliy ádebiyatıń ideyaliq-tematikaliq diapozoni hám kórkem awdarma haqqında, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında dúnya xalıqları jazıwshilari hám shayırlarınıń dóretpeleriniń kórkem awdarma arqalı payda bolıwi tuwralı teoriyaliq maglıwmatlar beriwden ibarat.

Temanıń wazıypalari: Kórkem awdarma hám ádebiy baylanislar, milliy ádebiyatıń ideyaliq-tematikaliq diapozoni hám kórkem awdarma. Poetikaliq dóretpelerdiń kórkem awdarmadagi mashqalalari. Qaraqalpaq milliy ádebiyatınıń dúnya xalıqlarina tanısiwına kórkem awdarmanıń áhmiyeti haqqında talqılawlar jurgiziw.

Tayanısh úsinikler: Kórkem awdarma-ádebiy baylanislardıń bir túri ekenligi. Milliy ádebiyatlardı rawjlandırıwında kórkem awdarmanıń tutqan orni. Milliy ádebiyatıń ideyaliq-tematikaliq diapozoni hám kórkem awdarma. Ádebiy baylanislardıń rawajlanıwında kórkem awdarmanıń tariyxi. Poetikaliq dóretpelerdiń kórkem awdarmadagi mashqalalari. Qaraqalpaq milliy ádebiyatınıń dúnya xalıqlarina tanısiwına kórkem awdarmanıń áhmiyeti.

1. Milliy ádebiyatlardıń óz-ara baylanislari hám kórkem awdarma

Kórkem awdarmanıń tiykarǵı wazıypası bir xalıqtıń ruwxıy ádeynesin basqa xalıqlarǵa tanıstırıw, sonıń menen birge milliy

ádebiyattin rawajlanawina úles qosip, onin ideyaliq-tematikaliq múmkinshiliklerin keńeytiw. Túrkıy tilles xaliqlari ádebiyatları arasında bir-birinin mádeniyati, ádebiy jetiskenlikleri menen tanisiw áyyemgi dáwirlerden berli rawajlanıp kitirgan tariyxiy jónelis.

XX ásirde kórkem awdarma bul xaliqlardin ádebiy baylanislarinin bir túri bolip qaliplesip, XX ásiridin 30-jillarinin aqirında túrkıy tilles xaliqlardin ózbek, qazaq, túrkmen jaziwshilar hám shayirlarinin shigarmalarin qaraqalpaq tiline awdariw jumisi baslanadi.

Kóp gána shayirlar hám jaziwshilar ózleri kórkem awdarma menen shugillanadi, bul tájiriwbenin toplaniwina, dóretiwshilik diapazoninin keńeyiwine, olardin tvorchestvoliq laboratoriyalarında jańa syujetlerdin, jańa temalardin, formalar, janrlardin payda bolıwına alıp keledi.

2. Qaraqalpaq ádebiyati tariyxında dúnya xaliqlari jaziwshilari hám shayirlarinin dóretpeleleriniń kórkem

awdarma arqali payda bolıwi

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xaliq shayiri Ibrayim Yusupov óz ana tiline dúnya júzlik xaliqlarinin eń ataqli shayirlarinin shigarmalarin awdargan, solardin ishinen Aleksandr Pushkinnin, Mixail Lermontovtin, Taras Shevchenkonin qosıqlarin, Vil'yam Shekspirdin sonetlerin, Omar Xayyyamnın rubaylarin, Nawayi hám Xafizdin gázellerin, Bayronnın, Getenin, Geynenin, Shillerdin hám t.b. armyan, gruzin, qirgiz shayirlarinin qosıqlarin qaraqalpaq tiline awdargan.

Kórkem awdarmanin tiykargi máselesi-bul awdarilgan shigarmanin sapasi bolip tabiladi. Kórkem awdarma jaqsi bolip shigıwi ushin dilmash sol shigarmani dóretken xaliqtin tariyxi, úrp-ádetlerin, dástúrlerin, milliy psixologiyasin úyreniw kerek. Egerde prozaliq shigarmani bir tilden ekinshi tilge awdarganda sáykes dálme-dál keletugin sóz tabilmasa, sogan jaqin uqsas sózlerden paydalanadi. Al poetikaliq dóretpeni awdarganda, poeziya janinin ózine ilayiqli qiyinshiliqlari bar. Sebebi, lirikaliq

dóretpeleler bul shayirdin ishki sezimleri, tolganislari poetikaliq sózdi tańlap alıw arqali jetkeriledi.

Qaraqalpaq klassikaliq ádebiyatının iri túlgalari Berdaq, Ájiniyaz qosıqlarin ózbek, qazaq, qirgiz tillerine awdarilganligi málim. Biz ózimizdin bayanatimizda usi másele haqqında sóz etpekshimiz.

3. Shayir I.Yusupovtin lirikasi hám kórkem awdarma

Bizin házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasi milliy maqtanishi bolgan, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan respublikalarinin xaliq shayiri Ibrayim Yusupovtin qosıqlari basqa milliy xaliqlardin tillerine kóp jillardan berli awdarılıp kiyatir. Sonday-aq rus tilinde shayirdin Moskvada baspadan / úsh qosıqlar toplami shigadi. «Pesnya gornogo ruch'ya» /1960/, «Meridiani serdtsa» /1966/, «Glaza yasheritsi» /1973/. «Xudojestvennaya literatura» baspasinan «Stixi» /1976/ qosıqlar toplami, «Qaraqalpaqstan» baspasinan «Zvon stremeni» /1981/ qosıqlar hám poemalar toplami shiqqan.

Tashkentte ózbek tilinde shayirdin tórt kitabi, qirgiz, qazaq, ukrain, belorus, gruzin, latin, polyak, bolgar, hám basqa xaliqlar tillerinde awdarilgan. Shayirdin óziniń aytıwı boyınsha: «basqa tuwisqan xaliqlar tiline awdariw, ásirese rus tiline awdariw bul házirgi zaman milliy ádebiyatların «teńiz dárwazalari bolıp tabiladi». Albette, rus xalqının birinshi patshasi Petrdin teńiz arqali basqa mámleketlerge Rossiyani tanisturghanınday, hár bir milliy xaliqtin milliy dóretpesi basqa ellerge kórkem awdarma arqali málim boladi. Sonin ushin da áyyemgi dáwirlerde dóretilgen Grek ádebiyatının hám uliwma Evropa ádebiyatının Gretsiyada payda bolgan dáslepki ádebiy eskertkishleri Gomerdin «Iliada» hám «Odiseya» poemalari, Esxil, Sofoklardin tragediyalari, Angliyadagi Oyanıw dáwirinin iri wákili Vil'yam Shekspirdin «Romeo hám Djul'etta», «Otello» hám basqada tragediyalari áyyemgi grek hám anglichan tillerinen dilmash tárepinen awdarilgan, dúnya júzlik xaliqlarina málim bolıp, dańqi shiqti.

Kórkem awdarmanı milliy ádebiyatlarıń bir-biri menen óz-ara baylanıslarınıń bir forması dep ataydı.

I. Yusupovtıń kópshilik qosıqları rus tiline awdarılǵanı menen, olardıń birazlarında shayırdıń jeke ózinshelik poetikalıq sózdi elep alıw talantı, tıp nusqanı milliy koloriti rus oqıwshısına jetkerilmey qaladı. Misali, «Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan» qosıǵın belgili rus shayıri Rimma Kazakova rus tiline awdarǵan:

«Пропойте песню мне Ажинияза»

«Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan!»

Jılasin yar ishqi bawırın tilgekler,

Eniresin elinen ауға túskенler,

Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan!

Legendi:

«Пропойте песню мне Ажинияза!

Пусть плачут те, кому-стрелой из лука-

Пронзило сердце с родиною разлука...

Пропойте песню мне Ажинияза!

qaraqalpaq tilinde Ájiniyaz shayırdıń muhabbat lirikasınıń sheberi, Watan temasına jazılǵan qosıqlarınıń dańalığı hám ótkirliǵı máńsinde berilse, rus tekstinde el sagınishi oq jaydan atılǵan oqqa teńep qoyıptı.

Sazım samal yadlap, sózin el bilgen

Bir shayir dúnyaga keldi de ketti.

«Poet na svet rojdaetsya ne chasto

Uxodit on, chtobi stixam nachat` sya»

tekstke sirá jaqınlamaydı. / Shayirlar dúnyaga kóp kelmeydi, olar qosıqlar baslanıwi ushin ketedi deydi? /

Qosıq dár`yam-dár`ya nur bolıp aqsın,

Ishqisiz janlarga ishqi otın jaqsın

«Чтоб строки потекли лавиной света

И сердца не осталось без ответа

И трепетно внимало ветру саза

usi awdarmadan ne túsiniwge boladı. Sózdiń samalı dep awdarǵan.

Kópshilik awdarma sózbe-sóz awdarıw /podstrochnik dep ataydı / paydalanadı. Mine, sózbe-sóz awdarǵan waqıtta poetikalıq sóz dizbeklerinıń maganası joytıladı. Kópshilik dilmashlar erkin awdarmadan paydalanadı. Máselen, I. Yusupovtıń rubayların shayir S. Lominadza bilay beredi:

«Eger shayir ekenińdi umıtsań,

Zaleli joq, xalıq umıtpas sonda da,

Eger adam ekenińdi umıtsań,

Shayırman dep duymıń jurtti aldama»

«Ты можешь сам сто раз забыть о том, что ты поэт,

Но шла в сердце твоя строка-и ты живешь поэт!

Но если ты хоть раз забыл, что звался человеком,

Ты лгал! Ты лжешь своей строка, ты трижды не поэт!

Bul awdarmada originaldi tiykarǵı mazmunıń qosıqta joq qatarlar menen jetkerip tur.

Sunday-aq:

«Qondi bir tamshi shiq piskен almaǵa

Hám «men-mazmunman» dep kerdі kókiрек,

Bıraq, kún shiqti-da oni jalmağı,

Alma tur: «Al, qayda sol shiqtan dárek?»»

degen rubayatin shayir hám dilmash Sergey Severtsev rus tilinde bilay beredi:

«Nad spelim yablokom, usevshis` na listok,

Росынка хвасталась: «Я-мудрости исток!»

Но солнце поднялось-и высохла росынка,

А яблоко молчит и копыт мудрый сок».

Rus xalqiniń shayiri A.S.Pushkinniń «Я помню чудное мгновение» dep atalgan lirikaliq qosigi kóp gana tillerge, soniń ishinde biziń qaraqalpaq tiline de shayir I.Yusupov tárepinen awdarılǵan «Sol ájayıp máwrit ele este».

Al belgili shayir Yulian Tuvim bul qosıqtı óz ana tiline awdarıwdan bas tartqan. Sebebi, onıń pikirinshe poeziyalıq dóretpelerdiń barlıǵı da awdarıla bermeydi. Haqıyqatında da kópshilik jaǵdaylarda kórkem awdarmada jeke shayırǵa tán bolǵan dóretywshilik ózinsheligin, sóz tańlap alıwda sheberligin, qosıqtıń milliy xarakterin ekinshi basqa tilde jetkerip adekvatlı awdarma islew qıyın. Máselen, shayir I.Yusupovtiń

«Sumlıq qılsa sir aldirar baladay,
Kewilsheklilik minezine kúyemen.
Al endi onıń keń jáziyra daladay,
Azamatlıq keń peyilin súyemen»

«Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe
Ana tilim sen-basqadan ayırmam
Sen turganda men de ádewir shayıрман,
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayılman»

bul qosıq qatarlariniń mazmunin basqa tilde jetkerip bere alǵa menen

«Qosıq kózsiz shiqsa-kókiregin soqır,
Miyden shiqqan sózdi júrt miyge toqır,
Kózińe shóp tirep otirip jazbasañ,
Qosıǵıńdı kózińe shóp tirep oqır»

Shayir qosıq jazǵanda qanday juwapkerli bolsa, sonday dilmash poetikalıq dóretpeni basqa tilde jetkerip beriw kerek.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushm sawallar:

1. Ádebiy baylanislar haqqında túsinik berin?
2. Ádebiy baylanislardıń formaların kórsetin?
3. Qaraqalpaq ádebiyatiniń rawajlanıwında kórkem awdarmanıń tutqan orni qanday?
4. Qaraqalpaq tiline awdarǵan milliy dóretpelerdi atap kórsetin?
5. Qaraqalpaq shayir-jazıwshılariniń shıǵarmaları dúnya xalıqlariniń qaysi tillerine awdarılǵan?
6. Shayir I.Yusupov qaysi ulli dúnya shayirleriniń shıǵarmaların óz ana tiline awdaradı?
7. Shayir poetikalıq dóretpege qanday talap qoyǵan?
8. Lirikaniń kórkem awdarmasına qoyılatuǵın talapların kórsetin?
9. Rus xalqiniń shayiri A.S.Pushkinniń lirikasınıń qaraqalpaq tiline awdarmaları haqqında pikir bildirin?
10. Yu.Tuvinniń kórkem awdarma haqqında pikiri qanday?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushm test sawalları:

1. Awdarmanıń anıqlamasın bergен ilimpaz kim?

A. A.V.Fedorov
B. I.A.Kashkin
S. A.Jaqsibaev
D. I.Braginskiy

2. Kórkem awdarmanıń neshe túri bar?

A. 2
B. 3
S. 4
D. 5

3. Qaysi shıǵarmanıń russha awdarmasında dilmashtıń óziniń qosıqan jerleri ushırasadı?

A. «Qırıq qız»
B. T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler»
S. I.Yusupov «Ayt sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan»
D. Sh.Aytmatov «Ana jer ana»

4. Nusqaniń kórkemlik shinliginiń súwretleniwi awdarmaniń qaysi túrinde iske toliq asadi?

- A. Erkin awdarma
- B. adekvatli awdarma
- S. sózbe-sóz awdarma
- D. realistlik awdarma

5. «Qiriq qiz» dástaniniń qaraqalpaq tilinen rus tiline sózbe-sóz awdargan kim?

- A. N. Dáwqaraev
- B. Á. Shamuratov
- S. M. Dáribaev
- D. O. Kojurov

6. «Qiriq qiz» dástanin birinshi ret rus tiline neshinshi jili awdarildi?

- A. 1946
- B. 1947
- S. 1948
- D. 1950

7. «Qiriq qiz» dástanin ózbek tiline awdargan kim?

- A. G. Gulam, M. Shayxzada
- B. X. Álimjan, K. Yashen
- S. M. Babaev, R. Fayzi
- D. Uygin, Mirtemir

8. Arseniy Tarkovskiy neshinshi jildan baslap «Qiriq qiz» eposiniń kórkem awdarماسi ústinde jumis alip bardı?

- A. 1947
- B. 1951
- S. 1956
- D. 1983

9. Kórkem awdarmaniń estetikaliq tásirinde kórkem shıgarma dóretken qaysi dilimash?

- A. O. Kojurov
- B. Q. Awezov

- S. A. Tarkovskiy
- D. S. Somova

10. «Qiriq qiz» dástaniniń Qurbanbay jiraw variantindagi «Juldizday uship qaygirip basin tagi oradi» qatarlarında dilmashlar S. Somova hám A. Tarkovskiy neni túsinedi?

- A. shash
- B. oramal
- S. taqiya
- D. tarraq

GLOSSARIY

Allegoriya – allegoriya, astarli sóz. (Grekshe allos – basqa, ózge, agareno – aytaman degen sózlerden). Kórkem ádebiyattaǵı súwretlew qurallarınıń biri. Shıǵarmada abstrakt pikir yamasa túsiniktıń ornına bir zattıń yamasa qubilistiń anıq súwretlemesi beriledi. Oqıwshı usı súwretlemege qarap, ne haqqında gáp baratırǵanın abaylaydı. Astarlap sóylew erteklerde, ásirrese, haywanatlar haqqındaǵı erteklerde, soday-aq tımsallarda jıyı ushırasadı. Erteklerde túlki-hıylekerliktiń, mákarlıqtıń, qasqır-ashkózliktiń, miyrimtsizliktiń, eshek-pámsizlik penen ójetliktiń astarli obrazların beredi.

Astarlap súwretlew orta ásirlik ádebiyatta keń qollanılǵan. Allegoriya realistik ádebiyatta da kóplep ushırasadı. Misali, Kúnxojanıń «Aqqamis» qosıǵında qamis obrazi jámiyette sotsiallıq teńsizlikten jábir shekken adamnıń astarli obrazın beredi.

Alliteratsiya – alliteratsiya, ses únlesligi. (Latinsha ad – qaraqalpaqsha *ǵa-ge, qa-ke* hám *da-de, ta-te* jalǵawlarǵa sáykes keledi, litera - *hárip* degen sózdi ańlatadı).

Kórkem sózdiń ses qurılısı (kórkem fonetika) máselesine tiyisli. Dawissiz seslerdiń jıyı-jıyı qaytalaniwi (kópshilik jaǵdaylarda sóz basında qaytalaniwi) **alliteratsiya** dep ataladı. Misali:

**Kózim salsam qay bir qusqa,
Qustan qustıń túri basqa,
Tarlan salmay ótken bosqa,
Sunqardıń qádirini bilmes.**

(*Abbaz Dabilov*)

yamasa:

**Qap-qapaq qashıń qaqaǵa qaqaıshan sumbillerdiń.
Kep-kirpik kózlerińdur tiyǵı jauhar tilleriń.**

(*Ájiniyaz*)

Alliteratsiya qosıq qurılısınıń sapalılıǵın támiyinlewde áhmiyeti bar.

Al`manax** – **al`manax. (Arabsha *al`manax* – jılnama, kalendar). Hár qiyli jazıwshılardıń shıǵarmalarınan dúzilgen, hár waqıtta shıǵıp turatúgin ádebiy toplanı. Al`manax shıǵarmalardıń tematikalıq, janrlıq yamasa ideyalıq-kórkemlik belgileri boyınsha dúzilıwi múmkin. «Qaraqalpaqstan» baspasınan hár-qiyli ádebiy jıyınlarǵa qatnasqan jazıwshılardıń shıǵarmalarınan dúzilgen al`manaxlar waqıtı-waqıtı shıǵıp turadı.

Antiteza – antiteza. (Grekshe «antithesis» - **qarama-qarsi** degendi bildiredi). Kórkem shıǵarmada waqıyalar, obrazlar, túsinikler bir-birine qatań qarama-qarsi qoyılsa, antiteza usılı kelip shıǵadı.

Misali:

**Aqmaqqa hámdam bolsañ qalmas ar-uyat,
Sol ushin Hayyamnan tıńla násiyyat,
Aqmaqlardıń bergeni bal`zam suwınan,
Aqıllınıń bergeni záhári ziyat.**

(*Omar Hayyam*)

Bul jerde **aqmaq-aqılli, bal`zam-záhár** antitezalıq túsinikler bolıp, shıǵarmanıń emotsional` tásirin arttırıw ushin qollanılıp tur.

Antichnaya literatura – **antik ádebiyat**. (Latinsha «antiguuz» - «áyyemgi», «ertedeǵı» dep awdarıladı, demek bul atama áyyemgi ádebiyat degen mánisti bildiredi.). Miń jıllap tariyxlarǵa iye áyyemgi ádebiyatlar kóp, biraq olardıń hár biri antik ádebiyat dep júritilmeydi. Tek ǵana áyyemgi Gretsiya hám áyyemgi Rim ádebiyatların antik ádebiyat dep ataydı. Sebebi usı eki ádebiyat ózlerinen sońǵı dáwirlerdeǵı ádebiyatlar ushin kórkem-estetikalıq sháshme bolıp xızmet ete alǵan. Antik ádebiyat óziniń joqari kórkemligi, tereń hám demokratiyalıq

ideyaligi, janrlardir bayligi menen basqa ayyemgi adebiyatlardan ajiralip turadi.

Antik adebiyat Balqan yarim atawini qublasinda Kishi Aziya jagalawlarinda, soninan Jer Orta tenizijagalawlarinda payda bolgan ham qalipleken. Ayyemgi grek adebiyatini dáslepki jazba estelikleri b. z. sh. VIII ásirge barip taqaladi, al Rim adebiyati b. e. b. III ásirde baslanadi. Antik adebiyat b. e. V ásirine shekem, yagniy Batis Rim imperiyasi qulaganga shekem ómir súredi. Solay etip, antik adebiyat 1200 jilliq dawirdi óz ishine aladi. Bunnan songi dawirlerde antik adebiyat jana ósip kiyatirgan Batis Evropa adebiyatlari ushin kórkemlik-estetikalik tirek bolip xizmet etedi, al antik grek filosofiyasi VIII-XII ásirlerde musulman alimlari tarepinen arab tiline kóplep awdariladi. Sonin ushinda antik madeniyyatni iri basli úlgileri Orta Aziya musulmanlarina malim bolgan, sonin ishinde qaraqalpaq oqimishilari da olardi belgili darejede bilgen. Qaraqalpaq poeziyasini klassigi Berdaq bul joninde tomendegishe guwaliq beredi:

Ótken Arastu, Áplatun,

Jaratip ilimni kántin,

Sheshiw ushin pikiri bántin,

Men magrifat izler edim.

Musulmanlar arasinda antik grek filosoflari Aritotel`-Arastu, Platon-Áplatun, Ptolomey-Vatlimus, Sokrat-Suqrot dep júritilgen.

Antik adebiyatini eski ham basli janrlarini biri dastanshiliq bolgan (poema, epos). Onda xaliq anizlari ham mifleri tiykarinda qaharmanlardin, qudaylardin, har qiyli qudiretlerdin, miynet adamlarinin obrazlari jaratilgan. Dastanshiliq janrinda Gomerdin «Iliada» ham «Odiseya» (b.e.sh. VIII á.), Gesiodtin «Miynetler ham kunler», Teogoniya («Qudaylardin kelip shigiwi» VIII-VI á.), Vergiliydin «Eneida» (b.e.sh. I á.), «Georgikler» (Diniy qanlar jiri), Ovidiydin «Metamorfozalar» (Qubiliwlar) - b.e.sh. I á.), Lukianni «Farsaliya» dastanlari dúnya adebiyatini marjanlari sipatinda esaplanadi ham hazir de úyreniledi.

Antik adebiyatta dastanlardan son en súyikli ham xurmetli janr tragediya bolgan. Tragediyani qosiq penen jaziw úrdis bolgan. Bul janrdin ósip-órkenlewi grek ham Rim madeniyatinda teatr onerinin kushli rawajlanwi menen belgilenedi. Grek tragik jaziwshilari Esxildin «Shinjirilanip bánt etilgen Prometey», Sofokldin «Patsha Edip», Evripidtin «Medeya» tragediyalari dúnyani kóp tillerine awdarilip, dúnya teatrlarinda hazir de qoyiladi.

Komediya janri boyinsha Aristofan, Menandr, Plavt, Terentsiy usagan komik jaziwshilardi atawga boladi.

Grek-rim shayirlari Anakreont, Pindar, Sofokl, Feokrit, Vergiliy, Ovidiy, Yuvenal, Goratsiy h. t. b. adamnin en nazik ham suliw sezimlerin beretugin ajayip lirikaliq shigarmalar dóretken.

Batis Evropa ham oris klassik shayirlari antik lirikadan úyrenip, onin jetiskenliklerinen óz poeziyasinda paydalanagan. Antik adebiyat qaraqalpaq oqiwshilarina tiykarinan sovet hukimeti jillarinda oris adebiyatindagi awdarmalar arqali tanis bolgan. Ulli qaraqalpaq shayiri Ibrayim Yusupov ózini shigarmalarinda antik adebiyatni obrazlarin, ruwxin qaraqalpaq poeziyasina alip kirip, oni antik adebiyat penen tabisli baylanistirdi. Antik adebiyatni úlgileri qaraqalpaq tiline kem awdarilgan. Olardan Esxildin «Shinjirilanip bánt etilgen Prometey» tragediyasini (awdargan D.Aymuratov), «Ayyemgi Gretsyanin legendalari ham miferini» (awdargan Q.Jarimbetov) awdarmalarin aytip ótsek boladi.

Aspekt – Aspekt. (Latinsha aspektus – túr degendi anlatadi). Qanday da tusiniklerge, maselelerge, qubislarga belgili bir kóz-qaras penen qaraw. Misali, adebiyattan iw iliminde bir ilimiy maselege har qiyli aspektten qaraw mumkin. aytayiq, Berdaqtin lirikasin janrliq aspektten, tariyxiy-filosofiyaliq aspektten, stil lik aspektten qarap izertlew jurgiziw mumkin.

Barokko – barokko. Kórkem óner ham adebiyattagi stil. Barokko áwele Italiyada (XVI-XVII á.), soninan Ispaniyada (XVII á.) Rossiyada (XVII á. asir aqiri- XVIII á. basi) qaliplesti.

Barokko stiliniñ talaplari boyınsha kórkem ádebiyat bolmisti, turmishinligin real sáwlelendirmeydi, al olardı qaytadan jaratadı. Barokko túsiniğı boyınsha bárshe dúnya kórkem shıǵarmaǵa iezges boladı. Sonıń ushında barokko shıǵarmalarında «dúnya - bul kitap», «dúnya- bul bir teatr» degen metaforalari kóp qollaniladı. Barokko wákilleriniñ túsiniğı boyınsha dúnya bul bir mójizaday nárese, dúnya - bul bir súlder, sagim. Barokko ádebiyatında dúnyani gúmilji súwretlewge beyimlilik, giperbola hám fantastikaga kóbirek iqlas qoyiw bayqaladı.

Barokkonıń belgili jazıwshilari Kal'deron (Ispaniya), Tasso (Ital'ya), Grimmel'sxauzen (Germaniya), Simeon Polotskiy (Rossiya) boldi.

Basnya - tımsal. Kórkem ádebiyat janrlarınıń biri. Aqıl beriw, úgit-násiyat mazmunına iye boladı. Tımsal kóbinese allegoriyalıq (astarlap aytıw) usilin kóbirek qollanadı. Qaraqalpaqsha atama tımsaldıń ózi de «tımsallap aytıw» yaǵnıy «astarlap aytıw» degen mánisten kelip shıqqan. Tımsal hár qiyli boliwi múmkin. Misali, tımsal-ertek, tımsal-ángime, tımsal-qosıq, hátteki tımsal-povest' yamasa tımsal-drama h. b. Tımsalǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sipatında kirgiziledi. Olar minez-qulqin, peyil-iqpalin, tábiyiy ózgesheliklerin beriw arqalı adamlardıń jıynaqlanǵan obrazların beredi. Misali: qasqır-ashkóz, túlki-sum, makkar, eshek-ójet h. t. b.

Tımsal janrı ádebiyatta kútá erte zamanlarda payda bolǵan. Antik grek ádebiyatında qara sóz benen aytilǵan kóplegen tımsallardı Ezop degen ápsánawiy danishpannıń atı menen baylanıstıradı. Sonınan Rim shayiri Fedr (b. e. sh. I á.), Ezop tımsalların latin tilinde qosıq túrinde awdırip, toplam etip shıǵaradı. Usi toplamdıǵı kóp ǵana syujetlerdi (qasqır menen qozi, ǵarǵa menen túlki, pil menen gúrji t. b.) keyingi dáwirin ataqlı tımsalshilari frantsuz Lafonten (XVII á.), nemis (XVIII á.), oris Krilov (XX á.), h. b. óz shıǵarmalarında keńnen paydalandı. Olar áyyemgi tımsal-syujetlerdi óz zamanına, jámiyetine sáykeslendirip qayta isledi.

Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrıń baslawshi XIX ásirde jasagan Sarıbay shayir. Sovet dáwirinde biraz shayirlar tımsal jazdı. Biraq tımsal janrıń tereń túsiniw, oni jetildiriwde kóp xızmet etken Dáwlet Aytmuratov. Shayirdiń ónshen tımsallardan turatugin kitabın oqıwshilar súyip oqıydı.

Variant - variant, nusqa. (Frantsuz tilindegi variante sózinen kelip shıqqan, bizińshe «ózgeretugin» degen mánisti ańlatadı.) Belgili bir shıǵarmanıń hár qiyli ózgesheliklerge iye birneshe nusqalari boliwi múmkin. Olardı bir shıǵarmanıń variantlari dep ataydı. Variantlar túrli jaǵdaylarǵa baylanisls payda boladı. Avtor óz shıǵarmasını jetilistiriw maqsetinde áwelgi varianti ózgeritiwi, oǵan qosımshalar kirgiziwi yamasa bir bóleklerin alıp taslawi múmkin.

Variantlar fol'klorda kóp ushırasadı. Misali, bir «Alpamis» dástanınıń kóp ǵana variantlari belgili. Olardan Ógiz jiraw, Qiyas jiraw, Esemurat jiraw aytqan variantlar basilip shıqqan, «Edige» dástanınıń Qiyas jiraw, Ógiz jiraw variantlari jariq kórgen.

Vvedenie - kirisiw, kirispe. Kórkem yaki ilimiy shıǵarmanıń mazmunı, maqseti hám wazıypalari tuwralı maǵlıwmat beretugin kiris bólim. Kirisiw barlıq kitaplarga shártli túrde engizile bermeydi, ol tek avtor yamasa baspa redaktsiyasi zárúr dep tapqan shıǵarmalarga engiziledi.

Vzaimovliyane i vzaimosvyazi literaturnie - ádebiy tásirler hám baylanislar. Ádebiy protsesstıń ózgeshelikleriniń biri. Ádebiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń óz-ara baylanisiwi, bir-birinen úlgi aliwi, tájriybe almasıwi hám usi tiykarda bir-birin kórkemlik, ideyaliq jaqtan bayitiwi ádebiy tásirler degen atama menen ataladı.

Ádebiy tásirler pútin ádebiyatlar kóleminde iske asiwi múmkin. Misali, sovet hókümeti dáwirinde qaraqalpaq ádebiyati orıs ádebiyati menen tigiz baylanisqa túsiniwiniń nátiyjesinde Evropa hám ulıwma dúnya ádebiyatları menen baylanisiw múmkinshiligine iye boldı. Usınday baylanislardıń tásiiri menen

qaraqalpaq ádebiyatında burın bolmağan ádebiy janrlar, ádebiy baǵdarlar payda boldı. Aytayıq, drama hám proza janrlarınıń qalıplıesiwinde orıs ádebiyatınıń tásiiri ayırıqsha boldı.

Kórkem awdarmalar, ádebiy háptelikler, on kúnlıklar (dekadalar), mushayralar ádebiy tásirler menen baylanıslardıń túrleriniń biri bolıp esaplanadı.

Ádebiy tásirler menen baylanıslarjeke jazıwshılar dóretpesi arqalı kóbirek iske asadı. Misali, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Maqtumquli menen Kúnxoja, Maqtumquli menen Ajiniyaz h. t. b. arasındaqı baylanıslar menen tásirlerdi kóreiwge boladı.

Solay etip qosımtasız, sap halındaǵı «iláhiyda» ózi payda bolǵan ádebiyat yaki jazıwshı bolmaydı. Olar bir-biriniń ótmishtegi hám házirgi dáwirdegi tájriybelerin úyreniw arqalı rawajlanadı. Sonıń ushında ádebiy tásirler menen ádebiy baylanıslar ádebiyattaniw iliminiń úlken bir salası bolıp tabıladı.

Biraq ádebiy tásirler menen ádebiy tipologiyalıq uqsaslıqlar bir-biri menen baylanıssız halda payda bola beriw múmkin. Tipologiyalıq uqsas sotsiallıq jaǵday, uqsas turmis qálpi uqsas ádebiy qubılıslardı keltirip shıǵarıwı múmkin. Misali, áyyemgi lirika, áyyemgi epos hár qiyli xalıqlarda bir-birinen ǵárezsiz rawajlanǵan. Áyyemgi túrkiy epos penen áyyemgi grek eposındaǵı uqsaslıqlar bir-birinen ǵárezsiz payda bolǵan.

Geroy literaturnogo proizvedeniya. Ádebiy shıǵarmanıń qaharmanı. Kórkem shıǵarmada qatnasatugin adam. Kórkem shıǵarmanıń janrina qaray ol epikalıq qaharman, dramalıq qaharman yamasa lirikalıq qaharmanbolıp bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada qatnasıwshı adamlar bas qaharmanlar hám ekinshi dárejeli qaharmanlar bolıp ta shártli túrde bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada jazıwshı qaharman obrazın, onıń júris-turısın, minez-qulqın, is-háreketin, bir sóz benen aytqanda xarakterin beriw arqalı, onıń basqa da qatnasıwshılar menen baylanısların kórsetiw arqalı jaratadı.

Aruz – Arab, parsi, túrkiy klassikalıq poeziyasında qosıq qurılısınıń keń tarqalǵan bir túri. Aruz – sozilmalı hám qisqa

buwinlardıń qosıq qatarında belgili tártipte awmasıp keliwine tiykarlangan qosıq ólshemi. Aruz qosıq ólshemindegi dawıssız sesler menen tamamlanatuǵın buwinlar sozilmalı, al dawıslı sesler menen tamalanatuǵın buwinlar («O» sesinen basqası) qisqa buwin esaplanadı.

Aruz birinshi mártebe VIII ásirde jasaǵan arab alimi Xalil ibn Axmed tárepien islep shıǵarılǵan hám tártipke túsirilgen. Aruz arablardan parsi poeziyasına, sońınan túrkiy poeziyaga ótken. Shıǵıstıń ataqlı shayırları Ferdawsiy, Nizamiy, Xafiz, Saadiy, Nawayi, Furqat h. b. aruz ólshemi menen qosıqlar jazǵan. Qaraqalpaq ádebiyatında aruzdı birinshi mártebe Ajiniyaz qollanǵan. Házirgi zaman ádebiyatında aruz qosıq qurılısı I. Yusupovtıń qosıqlarında ushırasadı.

Aruz qosıq qurılısı boyınsha belgili tyurkolog alim Murat Hamraev óziniń bir miynetinde keń hám túsinikli bayan etken.

Aspekt – (Latinsha aspektus – túr degendi ańlatadı). Qanday da túsinikler, máselelerge, qubılıslarǵa belgili bir kóz qaras penen qaraw. Misali, ádebiyattaniw iliminde bir ilimiy máselege hár qiyli aspektten qaraw múmkin. Aytayıq, Berdaqtıń lirikasin janrlıq aspektten, tariyxıy-filologiyalıq aspektten, stil'lik aspektten qarap izertlewjürgiziw múmkin.

Ballada – (Frantsuz ballet sózinen alınıp, ayaq-oyın qosıǵı degendi bildiredi). Ballada da kishkene syujet paydalanıladı, sonıń menen birge shayırdıń jeke sezimleri, ishki keshirmeleri beriledi. Sonıń ushında ballada lıro-epikalıq janrǵa kiredi. Áwelgi balladalar ishqi-muhabbat temasındaǵı xalıq qosıqları tiykarında payda bolıp, ortaásirlik Frantsiyada hám Provansta keń tarqalǵan. Sonıń ala ballada Italiyaga ótip, Oyanıw dáwiriniń tulǵaları Danteńiń, Petrarkanıń dóretpesinde poeziya janrı sipatında qalıplıesedi hám ayaq-oyın, muzıka bólimleri onnan túsip qaladı. Uılayınsha ballada sinkretikalıq qásiyetlerinen ayrılıp, tek ǵana poeziya janrı bolıp qaladı.

Ballada janrı barlıq milliy ádebiyatlarda bar derlik, sonıń ishinde qaraqalpaq shayırları da ballada jazıp turadı.

Qaraqalpaq poeziyasında «Qos terek haqqında ballada», «Kommunist haqqında ballada» hám t. b. shıǵarmalar belgili. Sońǵı jılları dóretpesinde ballada jıyı-jıyı jazılmaqta.

Beyt – Arab, parsi-tájik, túrkiy haliqlar ádebiyatındaǵı bir-biri menen uyqasıp keletúǵın ekilik (eki qatar) sheyrdiń ataması. Báyıt poeziyanıń qálegen janında (ǵázzel, qasiyda h. t. b.) ushırasadı. Báyıt geyde óz ldına lirikalıq shıǵarma sıpatında da ushırasıwı múmkin. Biraq hár qanday jup qatar qosıq báyıt bola bermeydi. Báyıtıń eki qatari da bir-biri menen logikalıq jaqtan baylanısqa bolıwı hám juwmaqlanǵan pikirdi beriwı tiyis.

Qaraqalpaq ádebiyatında báyıt Ájiniyaz shıǵarmalarında ushırasadı.

Brodyachie syujeti - kóshpeli syujetler. Fol'loristikaga dárek atama. Kóshpeli syujet dúnyanıń kóp haliqlarınıń ádebiyatı menen fol'klorında ushırasadı, bir mádeniy regionnan ekinshi mádeniy regionga kóship júredi, ózlestiriledi. Qálegen syujet kóshpeli syujetke aylanıp, qálegen fol'klor yaki ádebiyat tárepinen ózlestirile bermeydi. Tek gána kóp xalıqlardıń mádeniy, ruwxıy turmisına sinisip kete alatúǵın syujetler gána kóshpeli syujetke aylana aladı. Misali, «Hayalınıń toyına tap bolǵan kúyew» («Muj na svad'be jeni») syujeti Gomerdiń «Odesseya» dástanında (b. e. sh. VIII á.) ushırasadı. (Odesseya táǵdırdiń 20 jıllıq aydaınan keyin úyine kelgende hayali Penelopani kúyewlep atırǵan úlken toydıń üstinen shıǵadı). Usı syujet «Alpamis» dástanınıń ekinshi bóliminde bar. (Alpamis jetti jıllıq ǵayıplıqtan keyin úyine kelgende hayali Barshindi kúyewlep atırǵan gúmbirlegen toydıń üstinen shıǵadı). Bul syujet dúnyanıń kóplegen xalıqlarınıń fol'klori menen ádebiyatında bar. Sonday-aq «Ákesi menen balasınıń jekpe-jek ayqasqa shıǵıwı» (Poedinok otssa s sinom), «Jat jurtlıq sulıwdıń batirdi ólimnen qutqarıwı» («Chujezemnaya krasavitsa spsaet geroya»), «Xan qızınıń quyashtan hámledar bolıp, ájayıp ullı bolıwı» h. b. kóplegen

syujetler dúnya xalıqlarınıń sonıń ishinde qaraqalpaqlardıń fol'klori menen ádebiyatında orın alǵan.

Bukolika – bukolika. (Grekshe bukolicos – shopan sózinen alınıp, shopan qosıǵı degen mánistı bildiredi). Antik grek poeziyasınıń ellinizm dáwirindeǵı (b. e. sh. III á.) keń tarqalǵan lirikalıq janrı. Bukolika óziniń ideyalıq mazmunı boyınsha úlken sotsiallıq-siyasiy máselelerden uzaq turadı. Onda awıl turmisi, awıl tábiyatı bir qansha boyalıp, sulıw etip kórsetiledi, máńqiyǵan mallar arasındaǵı shopan hám onıń shertken simay naması ájayıp dúnya sıpatında súwretlenedi. Bukolika qosıqlarında shopan muhabbatı, shoapn dárti aldıńǵı shepke shıǵarıladi. Apsanawiy shopan Dafnistiń mifologiyalıq obrazı, onıń muhabbatı hám ólimi bukolika (shopan) qosıqlarınıń kórkemlik dereǵı bolıp xızmet etken. Bukolika janrı boyınsha úlken tabısqa erisken antik grek shayırı Feokrit (b. e. sh. III á.) rimli shayır Vergiliy (b. e. sh. I á.) boldı. Bukolika temasına roman da jazılǵan. Misali, b. e. sh. II á. Jasaǵan grek jazıwshısı Long «Dafnis hám Xloya» degen roman jazıp qaldırǵan.

Vvodnaya novella (vvodnaya povest') – qıstırma novella (qıstırma hikaya). Roman, povest' yaki gúrriniń ishinde usırasatúǵın, óz aldına syujeti bar, biraq shıǵarmanıń ulıwma syujetine baylanıspaytúǵın ángime, hikaya. Qıstırma ángime shıǵarmanıń qaharmanı tárepinen, geyde avtor tárepinen bayanlanadı. Qıstırma ángimeniń syujeti, óziniń qaharmanları boladı, biraq olar shıǵarmanıń ulıwma syujetine, qaharmanlarına baylanıspaydı. Sonıń ushında bunday ángimelerdi qıstırma ángimeler dep esaplaydı.

Misali, Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanınıń qaharmanlarınıń biri Záriw óziniń basınan keshken waqıyalardı uzaq ángimelep beredi. Onıń bul ángimesi dástanınıń ulıwma syujetine enisip kete bermeydi, óz aldına bir hikaya bolıp kórinedi.

Qistirma ángimeler kórkem shıǵarmanıń baslı ideyasın tereńlestiriwge járdem beredi, sonıń ushında jazıwshılar shıǵarmanıń retli jerlerinde olardı qollanadı.

Verlibr – verlibr, erkin qosıq. (Frantsuzsha vers – erkin degen libres – sheyr, qosıq, sózlerden alingan atama). Dástúrlı qosıq qurılısınıń ólshemlerine baǵınbaytuǵın lirika janrı. Verlibrdiń qatarlarınıń buwin sanları teń bolmay, uzınli-qısqalı bolıp keliwi múmkin, geyde bir sózdıń ózi de bir qatardı anlatadı. Shayır óz pikirin erkin beriw ushin verlibrdi qollanadı. Verlibrde irǵaq, intonatsiyaáhmıyetli orın tutadı, sonlıqtan ol prozalıq shıǵarmaga jaqınlaspay qatań ajralıp turadı. Verlibrdiń belgili qaraqalpaq fol'klorında, ásirese qaharmanlıq dástanlarda ushırasadı, biraq verlibr janrı sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında orıs poeziyasınıń tásiiri menen qalıplesken. Ol 30-jıllardagi qaraqalpaq poeziyasında ushırasadı. J.Aymurzaev, N.Japaqov h. b. shayırlar dáslepki márte verlibr janrında qálem sinap kórgen. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında U.Pirjanovtıń, Sh.Seytovtıń, S.Ibragimovtıń, B.Genjemuratovtıń verlibr qosıqları belgili.

Verlibrge misal retinde sońǵı jılları dóregen qosıqlardan bir-eki strofa keltireyik:

Awzınan

Qan kóvik burqırıp

Qara nar

Iyesiz, ámengersiz-qanǵırıp baratır.

Qara nar jer dizerlep

Qulagan máhál

Ímirandi bul dúnya-

Janǵırıp baratır

Janǵırıp baratır...

Usı jańǵırıqta-

Biýgúna lashlar.

Usı jańǵırıqta – dúnyanıń dárti.

Usı jańǵırıqta - ármanlar asqar.

Usı jańǵırıqtıń ózi de jartı.

(B.Genjemuratov)

Videńe - mójiza. Orta ásirlik Evropa ádebiyatındaǵı janrlardıń biri. Mójiza kóbinese klerikal (diniy) ádebiyatqa tán janr. Usı janrdagi shıǵarmada avtor qudaydıń qúdireti menen mójizalar (káramat, kórinisler) kóredi. Olarda o dúnyadagi ómir súwretlenedi. Máselen, XVIII ásirdegi ital'an shayıri Dante Alıǵeri «İlahiy komediya» shıǵarmasında o dúnyadagi kórinislerdi óz kózi menen kórgendeı bolıp súwretleydi.

Vozrojdenie ili renessans – oyanıw dáwiri yamasa renessans. (Frantsuz tilindegi renaissance oyanıw degen sózden. Mádeniyat hám kórkem óner tariyxındaǵı ayırıqsha bir dáwir. Rennessans XIV – XVII ásirlerdegi Batis Evropa mádeniyati hám Ádebiyatında jetekshi baǵdar bolǵan. Oyanıw dáwiri dáslep Italiyada (XIV - á.), sonın ala Frantsiya, Germaniya, Ispaniya hám Angliya ellerinde kúshli rawajlangan. Oyanıw dáwiri Batis Evropada orta ásirlik feodallıq qatnasıqlardıń idirap, jań burjuaziyalıq qatnasıqlardıń oyanıp, tikleniw waqtına tuwra keledi. Onıń ústine bul dáwirdiń ónerpazları (jazıwshıları, súwretshileri) ózleriniń dóretiwshilik xızmetinde orta ásirlerde unit bolıwǵa qaragan antik Greisiya hám Rimniń mádeniyatin puxta úyrenip, onıń demokratiyalıq ideyaların basshiliqqa aladı, olardı ózlestirip, óz dáwiriniń talaplarına jaratadı. Usı belgilerine bola Evropa mádeniyati tariyxındaǵı bul dáwir **Oyanıw dáwiri (Renessans)** dep atalıp ketken.

Renessanstıń baslı baǵdari orta ásirlerde ústemlik etken klerikal ádebiyattıń tárkidúnyalıq (asketizm) mazmunına qarsi qúresten hám gumanistlik ideyalardi ulıǵlawdan ibarat. Rennessans ónerpazları óz shıǵarmalarında baslı orınga adamdı hám onıń taǵdirin, tábiyiy hám ruwxıy mútájliklerin qoydı. Sonlıqtanda bul dáwirde geyde gumanizm dáwiri, al onıń ilimpazların gumanistler dep te ataydı (latinsha home – adam, insan, humanus – insaniylik degendi anlatadı). Gumanistler óz shıǵarmalarında adamnıń ruwxıy baylıǵı, sotsiallıq ádillik, teńlik, erkinlik ideyaların alıp shıqtı. Egerde orta ásirlik klerikal ádebiyat ishqi-muhabbatti adamnıń kemshiligi, ázziligi hám gúlli gúnalardıń dáregi sıpatında qarasa Rennessans ónerpazları ishqi-muhabbatti adamga ázelden berilgen tábiyiy zárúrlık dep qaradı hám onı insaniylik dárejesine

kóterdi. Olar sap hám sadiq muhabbatti jirladi. Misali, XVI – XVII á. jasagan angliyalı gumanist Uil'yam Shekspir «Romeo hám Djuletta» tragediyasında bir-birine kewil bergen eki jastıń muhabbat jolında qurban bolǵanlıǵın, olardıń hadal muhabbati jawlasqan eki urıwdı doslastırıpbergenin kórsetedi. Shekspirin «Otello» tragediyasında shin muhabbat adamnıń sotsiallıq shıǵısın, násilin, rassasın tańlamaytuǵının ustalıq penen kórsetken. Renessansnıń iri wákılleri bolǵan Petrarka, Bokkachcho (Italiya), Fransua Rable (Frantsiya), Servantes (Ispaniya), Tomas Mor (Angliya), Erazm Rotterdamskiy (Niderlandiya) h. b. óz shıǵarmalarında joqarıda aytilǵan gumanistik ideyalardı basshılıqqa aldi hám olardı ulıǵladı.

Renessans óziniń ideyalıq-kórkemlik rawajlanıwında eki bulaqtan suw ishti; 1) Antik dáwirinń mádeniyati, onıń kúshli demokratiyalıq ideyalari; 2) Xalıq danalıǵı, fol'klor. Sebebi, fol'klor shıǵarmalarınń basım kópshiligi orta ásirlik diniy asketizm hám fanatizmnen azat bolıp dúnyawiy ideyalar menen suwǵarılǵan edi. Gumanistler óz shıǵarmalarında usi eki derekti bir-biri menen ushlastırıp jańa hám qúdiretli progressiv ideyalardı islep shıqtı.

Renessans hár qiyli ellerdin mádeniyatında túrli formada hám hár kiyli waqıyalarda ótedi. Shıǵıs mádeniyati, sonıń ishinde Orta Aziya mádeniyati da Oyanıw dáwirin bastan keshirgen.

Vol'niy perevod – erkin awdarma. Kórkem awdarmanıń bir janrı. Onda awdarmashi túp nusqanıń mazmunın, ideyasın saqlap qaladı da, óz oqıwshılarınıń kórkem-estetikalıq dárejesin, talǵamın esapqa alıp, onıń kólemin, bayanlaw usilin ózgertiwi múmkin, ayırım jaǵdaylarda syujetke ózgerisler kirgiziliwi múmkin. Misali, túrkmen shayiri Maqtumqulınıń kóp qosıqların qaraqalpaq shayırları Erkin awdarma usili menen qaraqalpaqshalagan. Onıń Ajiniyaz awdarmasındaǵı «Jaqsı», «Bolmasa» qosıqları erkin awdarmanıń misali bola aladı.

Vostochnoe vozrojenie (renessans) – shıǵıstın oyanıw dáwiri (shıǵıs renessansi). Jaqın waqıtlarǵa deyin Oyanıw dáwiri tek Batis Evropa mádeniyatına tiyisli dep esaplanatúǵın edi. Biraq

abıroyli qánigelerdin izertlewleriniń juwmaqlarına qaraganda Renessans – bul tek Evropaga tán mádeniy qubilis emes, al pútkil-dúnyalıq qubilis. Onıń ústine Renessansnıń dáslepki Watani Italiya emes, al Shıǵıs elli Shıǵıs Oyanıw dáwiri Qıtayda VIII ásirde, Iranda, Arqa-Batis Hindistanda hám Orta Aziyada IX ásirde baslanıp, XV ásirinń aqırında hám XVI ásirinń baslarında juwmaqlanadı. Túrkıy xalıqları mádeniyatında Renessans XIV – XV ásirlerde payda bolǵan.

Shıǵıs Renessansi da progressiv ulti ideyalardı alıp shıqtı. Hadal muhabbat, adamzatlıq sezim, ádillikke, erkinlikke umtiliw Shıǵıs Renessansi ádebiyati qaharmanlarına tán ulti gumanistik qásiyetlerden boldı. Misali, Aliysher Nawayınıń «Farhad hám Shiytrin» dástanınıń («Xamsa» daǵı) bas qaharmanı Farhad hár jaqlama rawajlangan ulti insan. Ol súyikli Shiytrinniń júregin tek essiz ishqi menen ǵana emes, al ulti adangershilik qásiyetleri, ájayıp óneri, miynetkeshligi menen jawlap aladı. Onıń muhabbatqa toli, adangershilikke bay kewli ózimshelikten, menmshilikten awlaq, ámel hám baylıq qursawınan azat.

Shıǵıs Renessansınıń úlken wákılleri Rudakiy, Ferdawsiy, Nizamiy, Saadiy, Xafiz, Djamiy, Nawayi h. b. óz shıǵarmalarında ulti gumanistik ideyalardı rawajlandırdı hám keleshek dáwirlerge bay miyraslar qaldırdı.

Q.: Konrad N. I. Izbrannie trudi. Literatura i teatr, M: «Nauka», 1978, s. 8 – 11, 21 – 24, 90-104, 387 – 401; Jirmunskiy V. M. Sravnitel'noe literaturovedenie. L. «Nauka», 1979, s. 174 – 184.

Vimisel xudojestvenniy – kórkem toqıma. Kórkem obraz jaratıwdın bir-den-bir joli. Jaziwshi kórkem shıǵarma dóretiw ushın turmista bolǵan waqıyalardı, adamlardı qalay bolsa solay, sówretke túsirgendey etip ala bermeydi. Olardı iriklep alıp, óziniń aytajaq oyına, ideyasinasáykes kórkem toqımalar menen tolaqtıradı. Biraq jaziwshi kórkem toqımalar tutqında qalıp qoymasthan, turmis faktları menen de esaplanadı, yaǵniy onıń sówretlep tirǵan syujeti, qaharmanları haqıyqiy turmistan biratola jaratılıp, qiyaliyertekke aynalıp ketpewi kerek. Misali, jaziwshi

T. Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası» romanında XVIII ásirde jasağan qaraqalpaq biyi Mamanbiy obrazın hám ol jasağan zamandı kórkem toqımalar arqalı súwretleydi. Jaziwshi tariyxıy dereklerdi, ániızlardi, ápsanalardi úyrenip, sol tiykarda Mamanniń hám basqa qaharmanlardıń xarakterlerin hám olar jasağan sharayatlardı jaratadı. Bunnan eki yarım ásir burın jasağan Mamanniń haqıyqıy kelbetin, xarakterin házir hesh kim anıq súwretlep bere almaydı, biraq jaziwshi sol zamandı úyreniw arqalı buni iske asiradı. Ol kórkem toqıma arqalı Mamanniń miez-qulqın, júris-turısın, ádetin, is-háreketlerin, jeke sóylew tilin beredi. Jaziwshi bul qásiyetlerdi sol zamanniń ózgesheliklerin úyreniw arqalı shamalap súwretleydi. Onıń bul súwretlewi fotosúwrettegidey dál emes, biraq shinliqtan, dáwir ruwxınan qashıq ta emes.

Kórkem toqıma hátteki hújjetli janrǵa tiyisli shıǵarmalarda da qollaniladı.

Kórkem toqıma lirikalıq shıǵarmalarda da kóp qollaniladı. Shayır qosıqlarda óziniń dártli sezimlerin, keshirmelerin ayıpátıǵanday bolıp kórinedi. Biraq ol kóbinese obrazǵa kiriw arqalı basqa birewdiń sezimlerin, dártin beredi. Misali, Ájiniyazdıń qosıqlarına qaraǵanda ol ómir boyı ishqipaz, ashıq bolıp jasaǵanday bolıp kórinedi. Negizinde olay emes. Ol obrazǵa kirip, kórkem toqımalar menen muhabbat otına jangan shin ashıqtıń obrazın jaratadı. Onıń lirikalik qaharmani ishqi-muhabbat dártinen, hijranazabınan ah uradı, jábir shegedi, súyikli si ushin janın qurbanetiwge tayar turadı. Negizinde bulardıń hámmesi kórkem toqımalar. Biraq Ájiniyaz jaratqan ashıqtıń obrazi turmistan biratola jiraq emes, ol adamzatturmısına tiykarlanıp jaratılǵan. Sonıń ushin turmis haqıyqatlıǵı menen kórkem toqımalardıń ara qatnasıǵın, bir-birine saykesligin durıs saqlay alǵan jaziwshi kórkemlik quni joqarı shıǵarma dórete aladı.

Virazitel'nie sredstva - tásirli sóz qurallari. Kórkem shıǵarmada ishki sezimlerdi, keshirmelerdi, psixologiyalıq halatlardiberiwde qollanilatugin tásirli sóz qurallari. Olar súwretlew qurallarınan ajiralıp turadı. Egerde súwretlew qurallari

tiykarinan epikalıq shıǵarmada qollanılıp, waqiyalardi, sharayatlardi, adamlardi súwretlewge baǵdarlansa, tásirli sóz qurallari kóbinese lirikalıq shıǵarmalarda qollaniladı hám hár qiyli sezimlerdi beriwge qaratiladı. Tásirli sóz qurallari tuwra mánisinen góre awıspalı mánislerde kóbirek kórinedi. Sonliqtan olar metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, simvol (nishan) h. b. t. bolıp bólinedi.

«Al, men úyiniń artında tal menen, Aqsham kógerip turaman tań atqansha» (I. Yusupov).

Adam talday bolıp turıwı múmkin emes, biraq shayır oni talǵa uqsatiwarqalı óz yarin jıllap kútiwge tayar pidayi ashıqtıń súwretin beredi. Bul obraz súwretlew arqalı, seziw arqalı ǵana júreкке jetedi.

Tásirli sóz qurallari kórkem tildiń tásiriligini támiynlewde járdem beredi.

Geroicheskiy epos – qaharmanlıq epos, qaharmanlıq dástan, batirlar jiri. Patriotlıq mazmunga hám belgili dárejede tariyxıy tiykarlarǵa iye, el-halıq, Watan isine sadıqlıq ideyalarına tolihalıq dástanların qaharmanlıq epos yamasa qaharmanlıq dástan, batirlar jiri dep ataydı. Qaharmanlıq dástanlar xalıq jırshilari járdeminde atqarılıp kelgen. Batirlar jirin atqarıwshilardi qaraqalpaqlarda jirawlar, ózbeklerde baxshilar, qazaqlarda jırshilardep ataydı. Batirlar jiri óziniń dóreliwi hám tarqalıwi boyınsha uliwma fol'klorlıq qásiyetlerge iye, al janrlıq ózgeshelikleri boyınsha uliwma epikalıq zańlılıqlarǵa baǵınadı. Qaharmanlıq dástanlar ózleriniń payda bolıw dáwirlerine, geografıyalıq hám sotsial-ekonomikalıq jaǵdaylarǵa baylanisli regionallıq, etnikalıq (qáwimlik) yamasa milliy eposlar bolıp shártli túrde bóliniwi múmkin. Misali, áyyemgi grek qaharmanlıq eposi («Iliada» hám «Odyssey»), Orta ásirlerdegi German qáwimleriniń eposi («Nibelunglar tuwralı jir», «Boevul'f tuwralı jir», «Sigurd tuwralı jir» h. b.), roman halıqlari eposi (frantsuzlardıń «Roland tuwralı jiri», ispanlardıń «Meniń Seyidim tuwralı jiri» h. b.), orıs qaharmanlıq eposi (II'ya Muromets, Dobriyya Nikitich tuwralı bilinalar, «Igor' polki tuwralı jir» h. b.),

türkiy haliqlardıń qaharmanlıq eposi («Alpamis», «Góruǵlı», «Qoblan» h. b.). Túbiri bir qáwimlik eposlardan sońın ala milliy qaharmanlıq eposlar, yaǵnıy milliy variantlar ósip shıǵadı. Misali, «Alpamis», «Góruǵlı» dástanlarınń ózbekshe, qaraqalpaqsha, túrkmenşe, qazaqsha h. b. variantlarınń shıǵısın izlestirip qaraǵanda ulıwma türkiy túbirge barıp taqaladı. Al hár bir milliy qaharmanlıq dástan óziniń ishki variantlarına iye. Misali, ózbekshe «Alpamis»tiń Fazil Yuldash, Islam shayır, Pulqan shayır variantları, qaraqalpaqsha «Alpamis»tiń Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw h. b. variantlar bar.

Qaharmanlıq epostiń syjeti tiykarınan atirdiń sirtqi dushpanlar menen gúresi dógeresinde rawajlanadı.

Batirlar jiriniń bas qaharmani – óz eliniń, xalqiniń mápi, ar-namisi ushin gúresetuǵın batir. Ol – jıǵılmas palwan, sheber jawinger. Batir obrazi insaniylik, ar-namis, dosliq, ádillik, tuwılǵan elge xızmet etiw tuwralı xalıqtıń túsiniklerin, arziw-ármanların, idealların sáwlelendiredi.

Batirdiń dushpanları – urıwdıń, qáwimniń yamasaxalıqtıń dushpanları. Dástanniń ózgesheligine qaray dushpanlar mifologiyalıq sipatlarga iye bolıwı múmkin (hár qiyli mifologiyalıq bálamatlar, maqluqlar) yamasa basqa baqtalas qáwimlербolwi múmkin. Misali, ispan xalqiniń qaharmanlıq eposında dushpanlar arablar bolip keledi, sebebi arablar Ispaniyani VIIIásirlerde basıp alǵan; türkiy xalıqlar dástanlarında dástúrlı dushpanlar obrazında qalmaqqlar kórinedi, óytkeni türkiy qáwimler qalmaq qáwimleri tárepinen kóp jawgershilikke, búlginshilikke ushıraǵan.

Batirlar jirında dáwir qatlamları hár qiyli bolip kórinedi. Onda mifologiyalıq dáwirден баслаp соңgi мамлекетлик dáwirlerge shekemgi uzaq aralıqtıń belgilerin tabiw múmkin. Misali, «Alpamis» dástanında batirdiń káramat penen tuwiliwi, oǵan hár qiyli qúdiretlerdiń járdem beriwı (Qızır II`yas, qırıq shilter ğayıperenler h. b.) áyyemgi mifologiyalıq belgiler bolip sanaladı, al Tayshaxanniń xáwlim sarayı, baǵları, tońırtqalar

arqalı suwǵarıw sistemasin ornatiw sońgi ásirlerge tán rawajlangan feodallıq turmis tárizin kórsetedi.

Qaharmanlıq dástanlardıń kórkemlik ózgeshelikleri. Joqarıda aytilǵanday fol`klorlıq estetikalıq ólshemleri menen belgilenedi. Syujetlerde jaqın uqsaslıqlar bayqaladı, unamli hám unamsız qaharmanlar qatań qarama-qarsi (aq-qara) boyawlar menen súwretlenedi, qaharmanlar daralangan halda emes, al jıynaqlasqan halda kórinedi, tiplerstirilgen motivler, shárayatlar hár dástanda turaqlı ushırasadı (misali, batirdiń káramat penen tuwiliwi, oniń óz qalınligin izlep ketiwı, gúres, sawash h. t. b. kórinisler), turaqlı teńewler, sóz birikpeleri, giperbolalıq súwretlewler batirlar jirına tán súwretlew quralları bolip esaplanadı.

Solay etip, batirlar jiri belgili bir xalıqtıń tariyxın, ótmishtegi ruwxıy dúnyasin sáwlelendiredi, sonlıqtan ol úlken aǵartıwshılıq, tárbiyalıq hám estetikalıq áhmiyetke iye.

Gomerovskiy vopros – gomer máselesi. Ádebiyattaniwda áyyemgi grek dávirinen baslap házirgi dáwirge shekem tartisli bolip kelgen, biraq ele sheshilmegen máselelerdiń biri. Oniń manisi dúnya ádebiyatiniń marjanlarinan bolǵan «Iliada» hám «Odiseya» dástanlariniń avtorı Gomer bolǵan ba yamasa basqa ma? Gomer tariyxta haqıyqiy bolǵan adam ba yamasa ápsanawiy adam ba?

Házirgi dáwirdegi abıroylı alimlardıń pikirlerine qaraǵanda bul sheshiliwi gúman másele. Sonlıqtan Gomerdiń tariyxta bolǵan yaqi bolmagani jóninde tartisip otiriwdiń zárirligi joq, al basli diqqatti «Iliada» hám «Odiseya» shıǵarmalarınń ózlerine, olarda xalıqlıq ideyalarınń sáwleleniwine qaratiw kerek.

Dvustishie – ekilik. HáR Qanday uyqasqan eki qatar ekilik qosıq bola bermeydi, al juwmaqlangan poetikalıq pikir anlatısa gúna ekilikbola aladı. Ekilikler a-a-b-b formasında uyqasadı. Shıǵıs poeziyasında ekiliktı másneviy dep ataydı.

Misali:

Suw boyinda shayqatilgan janim qara tal,
Mag'an bal' zam, sen timiqta shaqirgan samal,
Mag'an tuwisqan hár shibigínham búrtiklerin,
Sening astin — kindigimnen qan tamgan jerim,
Anam sag'an baylap atkónshegimdi,
Terbetkende irgalgansañ hayyalap sen de.

(I. Yusupov)

Janr — janr. (Frantsuzsha genre — **túr**). Kórkem sóz ónerinin rawajlanivinin barisinda qáliplesken túrler. Turmis shinligin kórkem súwretlewdiń barisinda jaziwshi (shayir) niyet etken ideyalardi beriwdiń usillariniń biri. Misali, sóz ustasi tariyxii haqiyatliqti kórkem sawlelendirmekshi bolsa, onda ol tariyxii (roman, povest` h. b.) janrdiń múmkinshiliklerinen paydalanadi, eger ol óziniń ideyasın ishki sezimler, keshirmeler arqali emotsional` formada bermekshi bolsa, lirika janrina júginedi h. t. b. Solay etip, turmis shinligin kórkem sawlelendiriw boyınsha hár bir ádebii túrdiń (janrdiń) ózine tán kórkemlik múmkinshilikleri, súwretlew qurallarınan paydalanıw usillari, qullasi, hár bir janrdiń ózine tán turaqlı kórkemlik qağıydalari qalıpsedi. Janrdi duris tanlaw, janrdiń múmkinshiliklerin duris paydalanıw shıgarmanın qunin kóterip, jazıwshiniń sheberligin artıradı. Sonıń ushında ayrim kórneklı jazıwshılar tuwralı óz janrınıń ustasi yamasa sheber romanshi, sheber lirik, sheber satirik, sheber tragik h. t. b. dep ataydı. Qisqasha aytqanda janr kórkem ádebii túrlerge jiklewdiń bir formasi dep aytıwǵa boladı.

Shıgarmanıń qaysı ádebii túrge (epos, lirika, drama) tiyisligine qaray onıń janrlıq ózgeshelikleri aniqlanadı: misali, epikalıq janrlar, lıro-epikalıq janrlar, lirikalıq janrlar, dramalıq janrlar. Hár bir ádebii túr óziniń ishki janrlarına bólinedi. Misali, epos (epikalıq janr) bolsa, roman, povest`, gúriń, novella, ocherk, yadnama h. t. b. bolıp jiklenedi. Lirıkada (lirikalıq janrlar) óziniń ishki janrlarına iye (gázel, muhalles, rubayi, elegiya, sonetler, siyasiy lirika, muhabbet lirikasi h. t. b.) Dramalıq túr komediya, tragediya, drama h. t. b. bolıp bólinedi.

Shıgarmanı sóz qurılısına qaray geyde proza janrı yamasa poeziya janrı dep te ayriladı. Qara sóz benen jazılǵan shıgarmalardi proza, al qosıq penen jazılǵan shıgarmalardi poeziya dep te ataydı hám bul atamalar jıyı qollanıladı.

Kórkem ádebiiatın janrlarǵa házirgidey bolıp bóliniwi — uzaq dáwirlerdiń jemisi. Sinkretikalıq kórkem óner (Q.: Sinkreticheskoe iskusstvo) ústemlik etken eski dáwirlerde kóp janrlarǵa bóliniwshilik bolmagan. Jazba ádebiiatın qalıpsesiwi menen jeke dóretiwshilik payda bolǵan. Jazıwshi turmisqa óziniń jeke kóz-qarasınan qarap, turmis hádiyselerin, qubilislarin iriklep, olardi tiplastırıp sawlelendirgen. Misali, ájayıp hádiyselerdi tiplastırıp sawlelendiriwdiń nátiyesinde avanturyalıq roman janrı yamasa turmistiń dramatizmge tolı qağılı táreplerin súwretleytuǵın tragediya janrı h. t. b. janrlar óz aldına baǵdar bolıp qalıplesken. Hár bir janrdiń ózine tán kórkemlik dástúrleri, qağıydalari, ólshemleri qalıplesken. Biraq janrdi qatıp qalǵan kórkemlik qubilis dep túsiniwge bolmaydı. Dáwirdiń, turmistiń ózgeriwine baylanisli kórkem kóz-qaraslarda ózgeredi. Usi jaǵdaylarǵa baylanisli ádebii janrlar da tolisip hám bayıp baradı. Ertedegi qaraqalpaq ádebiiatı (XVI — XVIII á. á.) tiykarınan jıraw-shayırlar dóretken terme, tolgaw, dástan, sheshenler sózi janrlari menen belgilenedi, XIX ásirge kele jámiyetlik turmistin ózgeriwine, qaraqalpaq mádeniyatiniń Shıǵıs mádeniyatına jaqınlasıwına baylanisli ádebii janrlarda kóbeyedi. Máselen, buringi terme-tolgawlar menen qatar lirikanıń Shıǵıs ádebiiatına tán kóplegen janrlari ádebii protsesske kirip keledi. XX ásirde qaraqalpaq ádebiiatı oris ádebiiatı menen tigiz baylaniswi sebepli Evropa ádebiiatiniń kóplegen janrlarin ózlestiredi. Misali, toman, povest`, dramaturgiya, Evropa poemasi usagan janrlar kirip kelip, ádebiiatta biratola ornigisip kettti.

Biraq ádebiiattan qosimtasız sap janrdi izlewdiń keregi joq. Hár bir janr basqa bir janrdiń belgilerin paydalanıwi múmkin. Misali, romanda lirikalıq belgiler, lirika menen dramada epikalıq belgiler ushirasıp turadı.

Q.: Aristotel`. Ob iskusstve poezii. M., 1957; Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rodi i vidi. Poln.sobr. soch. T. 5. M., 1954; Teoriya literaturi. Onovnieproblemi v istoricheskom osveshenii.

Rodí i janri literaturi. (Kniga 2). M., 1964; Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. L., 1940; Literaturnie janri. V. Kn. Vvedenie v literaturovedenie. Izd. 2. pod redaktsiyey Pospelova G.N.M., 1983.

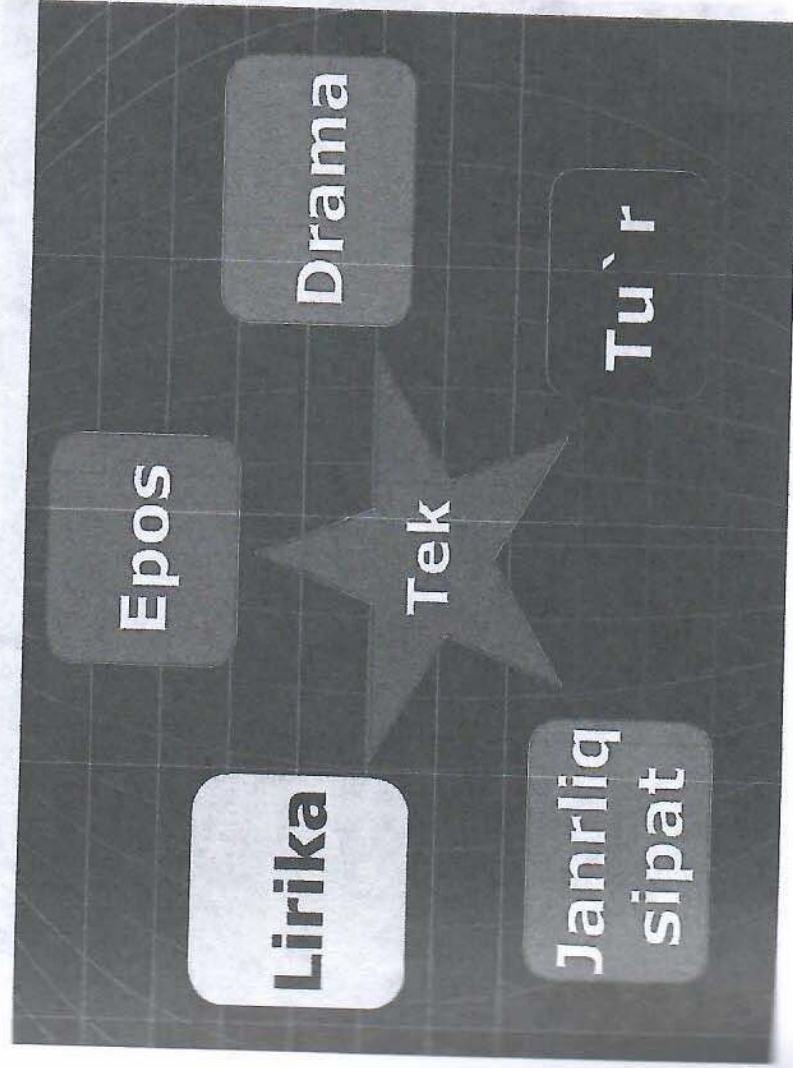
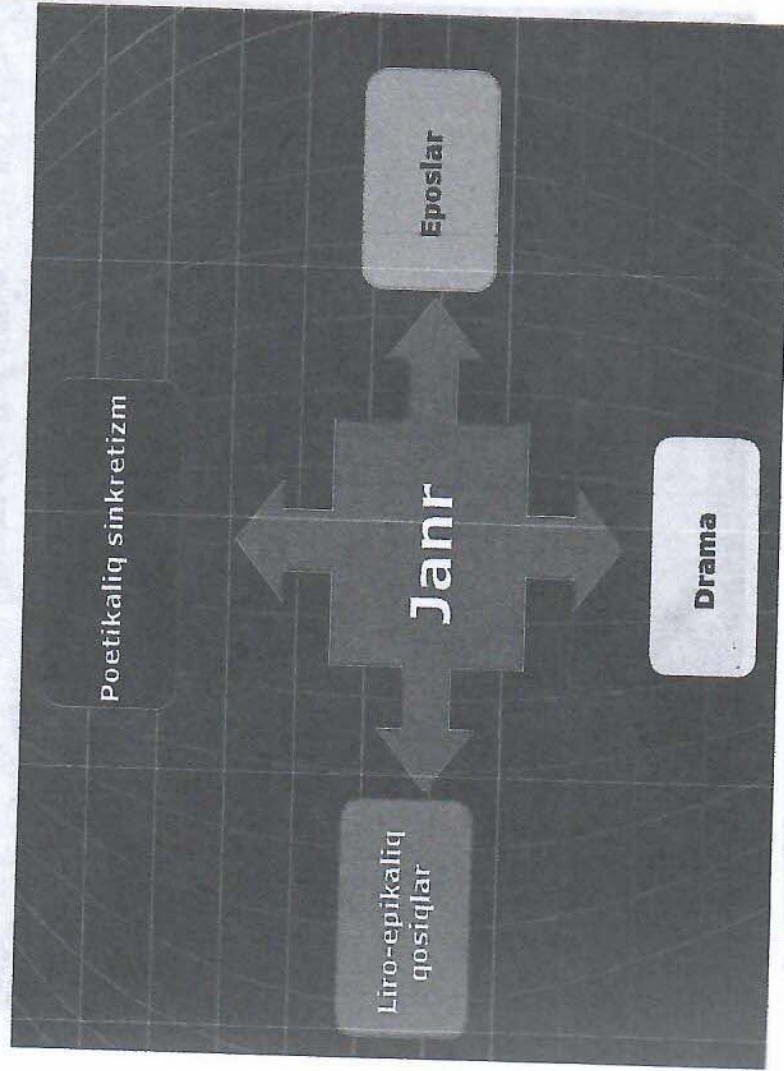
Jiraw – jiraw. Qaharmanliq dástanlardi, termelerdi, tolgawlardi qobiz benen atqariwshilar hám dóretiwshiler. Belgili alimlardiń kórsetiwine qaraganda (V.V. Radlov, N.Dáwqaraev, Q.Ayimbetov h. t. b.) **jiraw** sózi «jir», «jirlaw» degen sózlerden kelip shigip, onıń payda bolgan waqti eski zamanlarǵa barıp tireledi. Q.Ayimbetovtıń táriplewi boyınsha, «Jiraw – qolina qobiz alıp xalıqtıń ádebiy miyrasi bolǵan dástanlardi, tariyxıy jirlardi jirlap, jiyilǵan kópke tamasha beriw, óz zamanınıń arziw-árimanin aytıwshi, qobizǵa qosıp awız ádebiyatınıń úlgeri: naqıl, aqıl sózler, tolgaw, termelerdi propagandalawshi sóz sheberi, talant iyesi, xosh hawazlı sazende».

(Q.: Ayimbetov, Haliq danalığı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1988, 72-b.).

Demek, jiraw – sheber sazende, xosh hawaz, uqipli shayir, óz zamanına, tariyxqa baha bere alatıǵın oy-pikir iyesi. Qaraqalpaq mádeniyati tariyxında jirawlar baslı orındı iyelegen. Sonıń ala, Xorezm dáwirinde (XVIII – XIX á. á.) jirawlar menen qatar baqsishiliq óneri, kitabiy shayirlar, qissaxanlar payda bolǵan. Degen menen, jirawlar mádeniy turmista belgilorin tutiwin dawam etken. Qaraqalpaq jirawları jirawshiliq óneri kwtá erte dáwirlerde payda bolǵan dep esaplaydı hám bul ónerdiń atasi ataqlı jiraw Qorqit ata dep bileği, al ustazi dep Soppasi Sipira jirawdı tanıydı.

Juwmaqlap aytqanda, jirawlar – xalıq dóretiwshiliginin úlken bir kórimisi. Onıń dóretiwshiligi Q.: improvizatorlıq buringi kórkem dásturlerdi (syujetlerdi, motivlerdi, tekstlerdi, konfliktlerdi) qaytalaw usagan kásiyetler menen sipatlanadı. Qaraqalpaq mádeniyati tariyxında Soppasi Sipira jiraw, Shalkiyiz jiraw, Múyten jiraw, Dospambet jiraw, Jiyen jirawlar XIV – XVIII ásirlerde belgili bolǵan, XIX – XVIII á. á. Shańkay jiraw, Jiyemurat jiraw, Nurabulla jiraw, Erpolat jiraw, Qurbanbay jiraw, Ogiz jiraw, Qiyas jiraw, Esemurat jirawlar xalıq arasında at shıǵarǵan.

QOSIMSHALAR

Qaraqalpaq a'debiyatında rubayinin' u'lgisi:

«Ана kirpik bolsa, perzent ko'z bolar,
Perzent kepter, ana zor gu'mbez bolar,
Analiq haqini tolik o'tedim,
Degen ga'p kenewsiz qurg'ak so'z bolar»
(I. Yusupov)

№№АО РСФСР

Зарам а2 ына киреди

Санаат к1 рханалары

Сална басады

Мойназ к онсерва-

Г 5 ш завод 8.т.б.

№А7езов

ЖАйм урдаев,

А.Бегимов,

ИФазылов,

Г.Отепов.

Т.Сейтмиаматов

е0-жыларда милли
Баспа с5 з пайда болды.
фред- «Назыл Нарзала3стан»
газетасы8.т.б.

Ся сай 5 м ир

М 1 денім турм ы

Жақ

саят ш

А7езов

А7езов

фред-жылькМ инет

1 дебия ты журналы

шы арыды

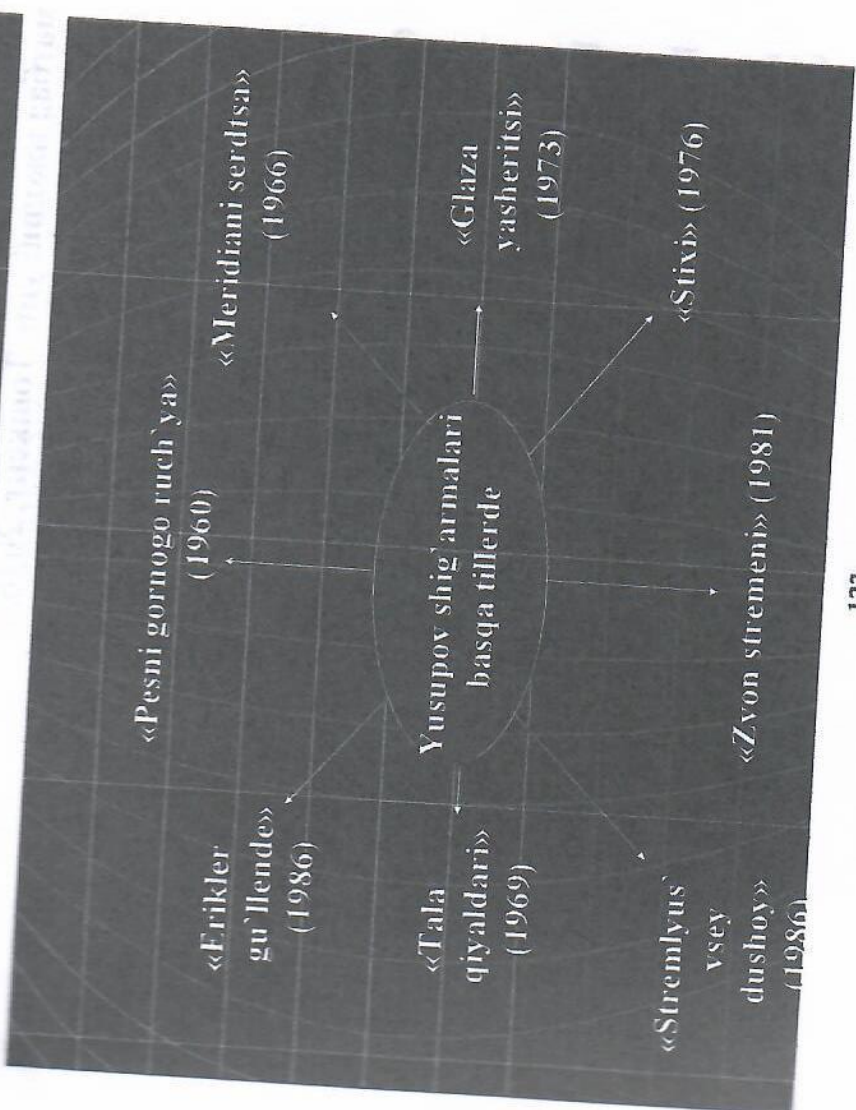
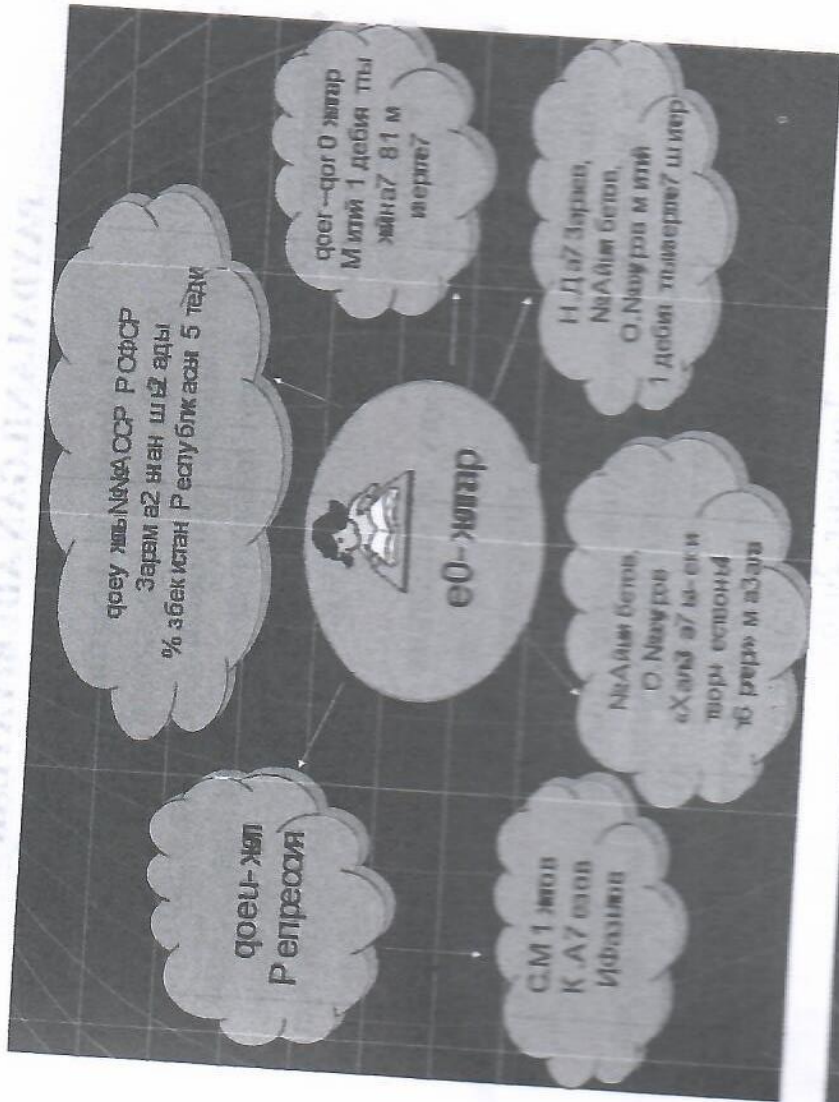
Билим орайы

фред-жылы

педагогикаль

Институт аштыды

НАЗЫЛ НАРЗАЛА3СТАН

PAUDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

Tyukargi ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Toshkent. O'zbekiston, 2017.
2. Karimov I.A. Joqari mánaviyat – jenílmes kush. Tashkent «Mánaviyat» 2008.
3. Karimov I.A. XXI asrga intilmoqda. Toshkent, Uzbekiston, 1999.
4. Paul H.Fry. Theory of literature. Yale university press. USSA. 2012.
5. Хализев В.Е. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», 1999.
6. Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины». Под редакцией Л.В.Чернец. Москва, «Высшая школа», 2000.
7. Журакулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронолог. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт мактаби ижодий уйи. Тошкент, 2016.
8. Қозоқбой Йўлдош, Мухайё Йўлдош. Бадий таҳлил асослари. Тошкент, МЧЖ босмахонаси, 2016.
9. Тўлаганова С. Бадий асар морфологияси. Тошкент, Турон zamin ziuo? 2016.
10. Худайбердиев Э.Адабиётшунослика кириш. Тошкент, «Ўқитувчи», 2008.
11. Jarimbetov Q. Ádebiyattamdan sabaqlar. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012, 28-bet.
- 12.Бальзак О. Собр соч.: В 15-ти т.М.:Гослитгиздат, 1955, Т.15. С. 299.
13. Баҳадырова С. Роман хэм дөйир. -Некис: Қарақалпақстан, 1978. -168 б.
14. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Становление и развитие. -Ташкент: ФАН, 1974. -128 с.
15. Нурмухамедов М.К. Судьбы народов -сулбый культури. -Ташкент: Изд. Лит. И ис-ва им.Г.Гуляма. 1982. -424 с.

- 16.Сабилова Р.М. Роль русской литературы в утверждении новых традиций в узбекской советской прозе. -Ташкент: ФАН. 1985. -175 с.
17. Даутов К. Проблемы освоения романной формы в киргизской литературе. -Фрунзе, 1980. -С. 74-76.
18. Каримов Э.А. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: Фан, 1975. -191 с.
19. Кошчанов М. Жизнь. Характеры. Мастерство. Статьи об узбекской литературе. -Ташкени: ГИХЛ УзССР, 1963. 92 с..
20. Насруллаева З.А. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. -Нукус.:Каракалпакстан, 1984. 230 с.
21. Лайлиева И.Д. Традиции русской классической и мировой литературы в киргизской прозе. -Фрунзе: Илим, 1988. 171.
22. Бушмин А. С Преемственность в развитии литературы. -Л.: Наука, 1975.
23. Пахратдинов А., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX эсир каракалпак адебияты тарийхи. Некис, Каракалпакстан, 2011.
24. Fedorov A. V. Osnovi obshey teorii perevoda M. Visshaya shkola. 1993.
25. G. Gachechiladze. Xudojestvenniy perevod i vzaimosvyazi literatur. M. 1982.
26. Bekbergenova M. Qaraqalpaq ádebiyatında dástúr, miyrashiliq hám kórkem awdamanıń ayrim áhmiyetli máseleleri. Nókis. Bilim. 2004.

Internet va Ziyonet saytlari

www.tdpu.uz
www.pedagog.uz
www.Ziyonet.uz
tdpu-INTRANET.Ped
nkspi.info@edu.uz
qqadabkaf.ndpi.uz.

- <http://ru.wikipedia.org>
- <http://ru.wikipedia.org>
- <http://www.rubicon.com>
- <http://www.kostyor.ru/biography/?n=37>
- http://jaslar.narod.ru/library_cult4.html
- <http://citaty.info/book/chingiz-aitmatov-plaha>
- <http://new.nabr.kz/index.php?page=content&id=76>

M A Z M U N I

Kirisiw 3

I bólim. Ádebiy dóretiwshilik haqqında tiykarǵı túsinikler
 Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri pániniń maqseti hám wazıypaları 7

Kórkem shıǵarma hám onıń qaǵıydaları 47

Minez-qulıq psixologiyalıq jaqtan islep shıǵıwdıń ózgeshelikleri 69

II bólim. Ádebiy dóretiwshiliktiń bir forması –kórkem awdarma

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiy dóretiwshilikti úyretiw máseleleri páninde kórkem awdarmanıń tutqan orını 83

Kórkem awdarma - ádebiy dóretiwshiliktiń bir túri 91

Glossariy 100

Qosımshalar 121

Paydalanılǵan ádebiyatlar 124

Bekbergenova Mariya Dosbergenovna

**ULIWMA BILIM BERETUĞIN
MEKTEPLERDE ÁDEBIY
DÓRETIWSHILIKTI ÚYRETIW
MÁSELELERI**

Redaktori: A. Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: S. Abduvaliyev
Tex. Redaktori: U. Vohidov
Operatori: D. O'rinova

Licenziya: AI №190, berilgen waqti 10.05.2011
Original-maketten bosiwga ruqsat etildi 18.09.2019-j.
Formati 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 8,0 b.t.
7,44 shártli b.t. Nusqası 50 dana. Buyırtpa 06-19.

«Tafakkur-bo'stoni» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: yunusali_1987@mail.ru

«Tafakkur-bo'stoni» MCHJ baspa-poligrafıyasında
chop etildi. Tashkent qalası, Chilonzor koshesi, 1.
Telefon: (890) 612-25-10